

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI**

**ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ VE
ARAP DİLBİLİMİNE KATKISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hilal ÖZDEMİR

BURSA 2017

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI**

**ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ VE
ARAP DİLBİLİMİNE KATKISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hilal ÖZDEMİR

Danışman:

Prof. Dr. İsmail GÜLER

BURSA 2017

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı'nda, 701423006 numaralı Hilal ÖZDEMİR'in hazırladığı "Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihrî ve Arap Dilbilimine Katkısı" konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu

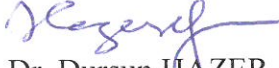
Başkanı

Prof. Dr. İsmail GÜLER
Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Dursun HAZER
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

./././ ...

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri ve Arap Dilbilimine Katkısı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

19/06/2017

Adı Soyadı:	Hilal ÖZDEMİR
Öğrenci No:	701423006
Anabilim Dalı:	Temel İslâm Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belagati Yüksek Lisans
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 19/06/2017

Tez Başlığı / Konusu: "Abdulkâdir el-Fâssî el-Fihri'nin Dilbilim Görüşleri ve Arap Dilbilimine Katkısı"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, 19/06/2017 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

19/06/2017

Adı Soyadı: Hilal ÖZDEMİR

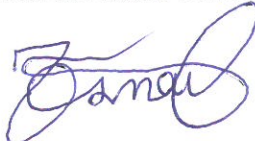
Öğrenci No: 701423006

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagati Yüksek Lisans

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
19/06/2017
Prof. Dr. İsmail GÜLER

ÖZET

Yazar	: Hilal ÖZDEMİR
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Arap Dili ve Belagati
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: x+91
Mezuniyet Tarihi	: .../... /2017
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail GÜLER

ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ VE ARAP DİLBİLİMİNE KATKISI

Modern anlamda Arap Dilbilim çalışmaları XX. yy.'ın ikinci yarısı ile hız kazanmıştır. Modern dilbilim yaklaşımlarından biri olan Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramının Arap Dilindeki gelişimi, iki aşamada gerçekleşmiştir. Mişel Zekeriyâ, Davud Abduh, Mazin el-Va'r gibi dilbilimciler, ÜDD kuramının modüllerinden olan Standart Kuram ve Genişletilmiş Standart Kuram çerçevesinde dar kapsamda çalışmalar yapmışlardır. Arap dili verilerinin ÜDD kuramlarının yöntem ve teknikleriyle betimleyici bir şekilde ele alınması ve bu sadette daha kapsamlı çalışmalar yapılması Faslı dilbilimci Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri (d. 1947-) eliyle olmuştur. Fâsî'nin dilbilim çalışmaları, ÜDD'nin ilke ve parametrelerine paralel olarak gelişmiştir ve bu çalışmalar, kuramın Arap dilbilimine uygulanabilirliği noktasında önem taşımaktadır.

Bu çalışmada ÜDD bağlamında Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri'nin eserleri ve dilbilim görüşleri incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak ÜDD'nin ilke ve parametreleri ele alınmış ve buna ek olarak Arap dilindeki ÜDD çalışmaları üzerinde durulmuştur. Daha sonra Fâsî'nin bu konuda ortaya koyduğu eserler incelenmiş ve dil tasavvuru hakkındaki kanaatleri ele alınmıştır. Son olarak da Fâsî'nin ele aldığı bazı meseleler, Chomskyci bakış açısı bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alınarak Arap dilbilimine katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Fâsî, Arap Dili, dilbilgisi, dilbilim, sözdizim.

ABSTRACT

Name /Surmane : Hilal ÖZDEMİR
University : Uludağ University
Institution : Institute of Social Sciences
Master of Science : Basic Islamic Sciences
Science Fellow : Arabic Language and Literature
Degree Awarded : M.A.
Page Number : x+91
Degree Date : .../... /2017
Supervisor : Prof. İsmail GÜLER

ABDELKADER FASSI FEHRI AND HIS CONTRIBUTION TO ARABIC LINGUISTICS

Modern Arabic linguistics studies gained momentum in the second half of the XX. century. Development of the Generative-Transformational Grammar Theory in Arabic linguistics, which is one of the modern linguistics approaches, took place in two stages. Initially, some scholars such as Michel Zakaria, Daud Abduh, Mazen al-Var carried out narrow-scope studies within the scope of the two moduls of the Generative-Transformational Grammer Theory; Standard Theory and Extended Standard Theory. Yet then, Moroccon linguist Abdelkader Fassi Fehri (b. 1947-) has descriptively approached to the data of Arabic language with the methods and tecniques of GTG Theory and more comprehensive studies have been made in his hands. The linguistics studies of Fassi have improved in paralel with the principles and parameters of the GTG and these studies have great importance on the applicability of theory into Arabic linguistics.

This work examines the works and linguistic views of Abdelkader Fassi Fehri within the context of GTG. In this context, at first, principles and parameters of GTG is discussed and additionally, GTG studies in Arabic are studied. Then, the works of Fassi on the subject are researched and his opinions on the perception of language are analysed. Finally, contribution of some matters which Fassi dealt with to Arabic linguistics is attempted to be revealed by comparision with the approach of Chomsky.

Key words: Fassi, Arabic, grammar, linguistics, syntax.

ÖNSÖZ

Dil, doğası gereği sürekli değişim gösteren bir araçtır. İnsanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özellik olması hasebiyle tarih boyunca dil hakkında araştırma ve tartışmalar yapıla gelmiştir. Bu bağlamda diğer dillerde olduğu gibi Arap dilinde de erken dönemde dile dair incelemeler yapılmış; gramere, sözlüğe yönelik eserler telif edilmiştir. Öncelikle dinî hassasiyetlerden dolayı başlayan dile ve gramere dair telif ve tasnif çalışmaları, daha sonra belirginlik kazanarak kadim Arap geleneği içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Modern döneme gelindiğinde Batıdaki dilbilim çalışmaları akabinde Arap dilinde yenileşme ve modernleşme çalışmalarına gidilmiş ve modern dil kuramları çerçevesinde betimsel ve yapısal dilbilim çalışmaları başlamıştır. Bu bağlamda modern döneme damgasını vuran pek çok dil kuramı olmuştur. Chomsky'nin çabaları ile şekillenen ve Evrensel Dilbilgisi anlayışının nüvelerini taşıyan Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi alanında da Arap dilinde pek çok çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda kuramın ilke ve yöntemlerinin Arap diline uygulanması noktasında en kapsamlı çalışma Faslı dilbilimci Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihrî eliyle olmuştur. Fâsî, Arap dili verilerini dilin yeterlilik ve göreceliğine bağlı olarak ÜDD'nin yöntem ve teknikleriyle ele alarak Arap dilbilim çalışmalarının bu minvalde önünü açmıştır.

“Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihrî ve Arap Dilbilimine Katkısı” isimli bu çalışmada ÜDD ilke ve yöntemleri bağlamında Fâsî'nin dilbilim görüşleri ele alınmaktadır. Konunun geniş ve derin, vaktimizin kısıtlı olması sebebiyle bu çalışmada, dile ilişkin çeşitli konularda araştırmaları bulunan Fâsî'nin ele aldığı meselelerin tamamına değinmek mümkün olmadığından sadece dilbilim görüşleri ile yetinilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında gerek terminolojik ve metodolojik gerekse kaynak temini noktasında her türlü desteği gösteren, sürecin başından beri ilgi ve desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. İsmail Güler'e teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek Lisans eğitimim boyunca desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Doç. Dr. Hasan Taşdelen'e, Prof. Dr. Mehmet Yalar'a teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte maddi ve manevi destekleri ile her an yanımda olan değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Esmâ Kaya, Arş. Gör. Merve Yavuz, Arş. Gör. Zeynep Sena Kaya, Arş. Gör. Kevser BEKTAŞ başta olmak üzere kıymetli mesai arkadaşlarıma ve aileme teşekkür ederim.

Hilal ÖZDEMİR

2017/Bursa

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	x

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ'NİN

HAYATI, ESERLERİ VE DİL TASAVVURU

1.1. Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri'nin Hayatı ve Arap Diline Yönelik Hizmetleri	27
1.2. Eserleri	28
1.2.1. el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye: Nemâzic Terkîbiyye ve Delâliyye. 29	
1.2.2. el-Mu'cemu'l-Arabî: Nemâzic Tahlîliyye Cedîde.....	31
1.2.3. el-Binâ'u'l- Muvâzî: Nazariyye fi Binâi'l- Kelime ve Binâi'l- Cümle	32
1.2.4. el-Ma'ceme ve't- Tevsît: Nazarât Cedîde fi Kadâyâ'l- Luğati'l- Arabiyye . 33	
1.2.5. el-Mukârene ve't-Tahtît fi'l- Bahsi'l- Lisâniyyi'l- Arabî.....	34
1.2.6. Hivâru'l- Luğa	35
1.2.7. el-Luğa ve'l- Bîe	36
1.2.8. Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye.....	36
1.2.9. Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye fi'l- Mağrib	37
1.2.10. Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye ve Hendesetühâ: Dirâse İstikşâfiyye Edneviyye	38
1.3. Dil Hakkındaki Genel Görüşleri	40
1.4. Arap Dilbilim Tasavvuru	44

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ'NİN

DİLBİLİM GÖRÜŞLERİ

2.1. Öbek Yapı.....	50
2.1.1. Cümlelerin Ana Yapısı ve Dizilişi (Sözdizim)	51

2.1.2. İsim Öbeğinin İç Yapısı.....	57
2.2. İşlevsel Yapı	60
2.2.1. İşlevsel Denetim ve Artgönderimsel Denetim.....	60
2.2.1.1. İşlevsel Artgönderim ve İşlevsel Olmayan Artgönderim	62
2.2.1.2. Denetim.....	63
2.2.2. Uzaktan Denetleme.....	69
2.2.3. Uyum, Gönderimsel Bağ, Bağdaşıklık İlkesi	74
2.2.3.1. Uyum Türleri	76
2.2.3.2. Yönetme ve Bağlama Kuramı: Uyum, Boş Ögeler	81
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	87

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin, ibn (Arapça'da oğlu manasında)
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
d.	Doğum tarihi
ED	Evrensel Dilbilgisi
ed.	Editör
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
ÜDD	Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Vol.	Volume
vs.	Ve saire
yay. haz.	Yayına hazırlayan
YBK	Yönetim ve Bağlama Kuramı
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Modern anlamda dilbilim, 19. Yüzyılda karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları olarak başlamış; 20. yüzyılın başlarında ise İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün (d. 1857- ö. 1913) 'dili kendi içinde kendisi için inceleme' ilkesi çerçevesinde bağımsız bir bilim dalı niteliğini kazanmıştır.¹ Saussure'ün Cenevre Üniversitesi'nde verdiği dersler öğrencileri Charles Bally ve Albert Sechehaye tarafından tutulan notların düzenlenmesi suretiyle ölümünden üç yıl sonra Genel Dilbilim Dersleri (Cours de Linguistique Generale) adıyla yayınlanmıştır. Saussure dilbilimi evrensel düzlemde tasarlamış ve bugünkü felsefi düşüncede yeni yeni ele alınan bakış açılarını ortaya koymuştur.²

Saussure'a göre dilbilimin görevlerini şu şekilde belirlemek mümkündür: Ulaşılabilen bütün diller betimlenmeli; bu yapılırken de dil ailelerinin evrimleri incelenmeli, dillerin ilk biçimleri ortaya konmalı ve dillerin tarihleri incelemelidir. İkinci olarak bütün dil sorunlarını çözebilecek evrensel dilbilim yasaları ortaya konmalıdır. Son olarak da dil, kendi sınırlarını çizerek kendi kendisini tanımlamalıdır.³ Buna göre Saussure dilbiliminin konusu ve temel ilkesi, başlı başına "dil" olarak anlaşılmaktadır.⁴ Saussure dilin yapısal özelliklerini; söz-dil, gösteren-gösterilen, artsürem-eşsürem, dizimsel-çağrışımsal gibi karşıtlıklar içinde ele alarak, bunlara toplumsal anlamlar yüklemektedir.

Saussure'dan sonra dilbilimi en çok etkileyen isimlerden birisi de Noam Chomsky'dir (d. 1928-). Yalnızca dilbilim alanında değil, diğer alanlarda da oldukça etkili bir isim olan Chomsky, Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi olarak bilinen yaklaşımın temelini atarak bu alanda bir çığır açmıştır.

Chomsky'nin dilbilim kuramını incelemeye geçmeden önce kuramına yön veren, düşüncelerinin gelişmesinde etkili olan dilbilim profesörü Zelling Sabbetai Harris'in (d. 1909- ö.1992) dilbilim görüşlerine değinmek Chomsky'nin bu sahada beslendiği kaynakları görmek açısından önemlidir. Amerikan yapısal dilbilim anlayışına yön veren isimlerin başında gelen Harris betimlemeli dilbilimin ilk amacının dil öğelerinin

¹ Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 2. B., İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013, s. 93.

² Emile Benveniste, *Genel Dilbilim Sorunları*, (çev. Erdim Öztokat), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 10.

³ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev. Berke Vardar), İstanbul, Multilingual, 1998, s. 34; Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2014, s. 23.

⁴ Benveniste, a.g.e., s. 14.

dağılımını⁵ incelemek olduğunu savunur. Harris kendisinden önceki yapısal dilbilim anlayışının aksine sesbilgisi ve biçimbilgisi yerine sözdizimine odaklanmaktadır. Harris dilsel öğeleri sesbilim ve biçimbilim alanlarında parçalama ve öğeler arasında ilişkiler kurma yöntemi ile incelerken sözcük birimlerini parçalama, öğeler arasında ilişki kurma metodlarının yanı sıra yer değiştirme ve sınıflandırma yöntemleri ile dilsel öğelerin sınırlılıklarını da belirleyerek dağılım formülleri oluşturur.⁶ Mesela aynı kökten türemiş sözcükleri ele alalım: kalemlik, kalemcı, kalemsiz. Bu kelimeleri birimlerine ayırdığımızda elimizde -li,lik,siz ekleri kalmaktadır. İkinci bir adım olarak yer değiştirme ve sınıflandırma yoluyla bu ekleri ad, fiil, sıfat ve edat türünden başka sözcükler ile ilişkilendirdiğimizde bu eklerin yalnızca ad ile kullanıldığı sonucuna ulaşılır ve yer değiştirme metodu ile ekin yeri değiştirildiğinde birimlerin sınırları çizilmiş olur. Bu yaklaşımda temel amaç sözdizimsel birimlerin bütün dağılımlarını bulmaktır. Araştırma sonucunda aynı dağılımlı birimler eşdeğerli birimler olarak kabul edilir ve aynı sınıf içine yerleştirilir. Böylece az sayıda genel sınıflar elde edilerek tümcelerin düzenleri simgelerle belirlenmiş olur.⁷ Bu araştırma yönteminde yalnızca nesnel olgular ile çalışılmaktadır. Bu da anlam açısından bazı sıkıntılar getirmektedir. Ayrıca dildeki tüm öğelerin dağılımlarının saptanması sonsuz işlemler dizisini de zorunlu hale getirmektedir⁸

Harris, tümce düzeyine uyguladığı çözümleme sonucunda dağılımsal incelemenin yetersizliğini görünce *dönüşüm* kavramını ortaya attı. Buna göre bir yanda çekirdek tümceler diye adlandırılan yalın tümce kuruluşları, öbür yanda da bu çekirdek tümcelerden dönüşümler yoluyla üretilmiş karmaşık tümce kuruluşları bulunmaktadır.⁹ Harris bu karmaşık cümle yapılarını açıklamak için çekirdek tümceleri belirleme yoluna

⁵ Dağılım; Dili oluşturan temel sözcüklerin bulunması mümkün olan tüm bağlamları ve alanları ifade etmek için kullanılır. Buna göre, her dilsel ifadenin kendine has dağılımı vardır. dilsel birimlerin cümle içindeki yerleri, hangi eklerin bu birimlere eklenebileceği dağılım çözümlemesi yoluyla bilinebilir. Dağılımlar incelenirken öncelikli olarak seslerin dağılımın çözümlemesi yapılmış daha sonra ise birimlerin dağılımlarına geçilmiştir. Harris tarafından geliştirilen dağılımda dilsel birimlerin biçimsel açıdan incelendiği ve anlam faktörü ikinci plana atıldığı için eleştirilmiştir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 79.)

⁶ Kerimoğlu, a.g.e., s. 62-63.

⁷ Harris bu dağılımı XY, XO, XT şeklinde formüleştirmiştir. Burada X sözcüğünün isim mi sıfat mı fiil mi olduğu yer değiştirme işlemi ile bulunur. Daha sonra ek ve sözcük arasında bir yer değiştirmeye gidilerek ekin yeri tespit edilir. Burada X'ler aynı sözcüğü işaret etmektedir. Y,O,T, ise X'e gelen eklerdir. Şayet X yerine Z sözcüğü gelirse yukarıdaki formüle göre ZY, ZO, ZT dağılımı ortaya çıkar. (Bkz. Caner Kerimoğlu, a.g.e., s. 63.)

⁸ Berke Vardar, 'v.d', XX. Yüzyıl Dilbilimi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, s. 215-216.

⁹ Mehmet Rifat, XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları, C. I, 5. B., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 57.

gitmiştir. Dönüşümde çevresi aynı olan yapıların anlamlarının aynı kalması söz konusudur. Dönüşümlerde yalnızca dilbilgisel yapılar değişikliklere uğramaktadır. Bir dilbilgisel yapı başka bir yapının aynı öğeleri içermesi koşuluyla dönüşümünü oluşturabilir.¹⁰ Harris böylece sözdizimini aşarak cümle üstü birimlere ulaşmıştır. Harris anlamın dönüşümler ile farklı biçimlere sahip olabileceğini savunarak Bloomfield'in (d. 1887- ö. 1949) biçim farklıysa anlam da farklıdır şeklindeki biçimci görüşüne karşı çıkmıştır.¹¹ Mesela; "Ali kapıyı açtı." ve "Kapı Ali tarafından açıldı." cümleleri farklı biçimlerde ifade edilse de anlamsal olarak aynı şeyi ifade etmektedir. Harris'in dilbilimdeki görüşlerinin temel amacı dilin anlam ve bilgiyi karşılayan özelliklerinin biçimsel yönünün bulunmasıdır.¹² Ortaya koyduğu dilsel inceleme yöntemlerinin tüm dillere uygulanabileceğini savunan Harris'in çekirdek tümce ve dönüşüm işlemleri öğrencisi olan Noam Chomsky'nin dil kuramının temelini oluşturmaktadır.¹³

Chomsky'nin Bloomfield ve Harris gibi Amerikan yapısalcılarının temel görüşlerinden etkilenerek oluşturduğu Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramı dil ve zihin merkezlidir. Amerikan Yapısalcılığının içinden çıkmasına rağmen onun varlığına saldıran bir varlık alanı kazanmıştır.¹⁴ Evrensel Dilbilgisi olarak da bilinen bu kurama göre dil, insan bilgisinin ve insanlar arasındaki iletişimin bir ürünü ise dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların ırk, cins, kültür ve gelenek/görenek farklılıklarına bakmaksızın ortak özellikler paylaşmaları kaçınılmazdır. Dillerde ortak olan bu eşdeğerliklere Evrensel Dilbilgisi denir. Bu ortak özelliklerin dil ediniminde de yansımaları vardır. Chomsky dilbiliminde Evrensel Dilbilgisi iki farklı anlama gelir: Eski adıyla dil edinim aracı olan ilk anlamı insan zihnindeki dil edinmemizi sağlayan doğuştan gelen genel öğrenme yetilerinden tamamen ayrı öğrenme ve kullanma birimini ifade ederken diğer anlamı ise dillerin yapısal değişiklikleri ve aynılıklarını ifade etmektedir.¹⁵

Chomsky'nin 1957'de yayınladığı *Syntactic Structures* (Sözdizimsel Yapılar) adlı eseriyle ortaya koyduğu Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı ilerleyen yıllarda çeşitli evrelerden geçerek gelişmeye devam etmiştir. Evrensel Dilbilgisi olarak da bilinen

¹⁰ Vardar, a.g.e., s. 216.

¹¹ Kerimoğlu, a.g.e., s. 64-65.

¹² Kerimoğlu, a.g.e., s. 65.

¹³ Vardar, a.g.e., s. 216; Mehmet Rifat, a.g.e., s. 57.

¹⁴ Kerimoğlu, a.g.e., s. 66.

¹⁵ A. Sumru Özsoy, Ayla Balcı, Ümit Deniz Turan, *Genel Dilbilim-I*, (ed.) Sumru Özsoy, Zeynep Erk Emeksiz, C. II, 3. B., Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2012, s. 135.

bu kuram; sırasıyla Standart Kuram, Genişletilmiş Standart Kuram, Yönetme ve Bağlama Kuramı ve Yetinmecî Yaklaşım (Minimalist Program) şeklinde aşamalardan geçmiştir. Evrensel Dilbilgisinin geçirdiği bu evreleri açıklamaya geçmeden önce Chomsky dilbiliminin temelinde yer alan düşünce ve kavramlara değinmek yerinde olacaktır.

Araştırmalarının merkezine sözdizimini alan Chomsky'ye göre dilbilgisinin temel görevi insan dilinin nasıl kullanıldığına dair matematiksel verileri ortaya koyarak dilin tümcelerini tanımlamaktır.¹⁶ Chomsky'ye göre bir dilde oluşturulabilecek tümcelerın sayısı sonsuzdur. Buna göre sonsuz bir tümce yapısı olan dilsel alanın öğelerini tanımlamak söz konusudur. Chomsky bu aşamada sonsuz sayıda cümleleri inceleme noktasında matematiğin verilerinden yararlanır. Ona göre matematiksel verilerin desteğini alan dilbilgisi, henüz hiç üretilmemiş ama üretilebilecek olan bütün cümleleri üretebilir. Bu noktada onun hedefi bu dilsel düzeneği betimlemektir. Ayrıca bunu yaparken tümdengelimli ve varsayımlı bir metot izler.¹⁷ Chomsky dil kuramının iki aşamalı olduğunu öne sürer. Ona göre ilk adım dilin betimlenmesi ikincisi ise dilin öğeleri arasındaki ilişkilerin zihindeki üretilme süreciyle birlikte açıklanmasıdır.¹⁸ Chomsky anadilini konuşan bir kimsenin başka biriyle konuşurken daha önce hiç duymadığı ve kurmadığı bir cümleyi duyup anlamasının ve bu cümlenin dilbilgisel olarak doğru mu yanlış mı olduğuna karar vermesinin nasıl mümkün olduğu sorusuna cevap aramış, dilbilimsel incelemenin temelinde de insanın dilbilgisel olan ve olmayan arasında ayırım yaparken bu ayırımı nasıl yaptığı sorusunu koymuştur.¹⁹

Descartes'ın madde-ruh düalizmi karşısında Chomsky insanın dil yetisinin fitrîliği/ doğuştanlığı iddiasını, biyolojik bir temele dayandırmakta ve dilin insanda genetik bir özellik olduğunu savunmaktadır. Ona göre insanın dil yetisi ve genel öğrenme mekanizması genetik olarak belirlenmiştir.²⁰ Biyolinguistik adıyla türeyen yeni bilgi alanını belirli sınırlar çerçevesinde tutmak için elinden geleni yapan Chomsky, bilişsel dilbilim adındaki yeni akıma dahil edilmekten hoşlanmamaktadır. Bu akıma göre dil, biyolojik kaynakları olan, geniş kapsamlı bir bilişsel aygıtın bir parçası niteliğindedir.

¹⁶ Kerimoğlu, a.g.e., s. 67.

¹⁷ Vardar, a.g.e., s. 234-235.

¹⁸ Kerimoğlu, a.g.e., s. 68.

¹⁹ Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Berlin, Mouton de Gruyter, 2002, s.13.

²⁰ Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015, s. 195.

Chomsky'ye göre dil aygıtlarının genel öğrenme stratejilerinin veya bir çeşit genel bilişsel aygıtın alt dalları olduğu yönündeki yaygın eğilime karşı durmak gerekir.²¹

Evrensel Dilbilgisinin incelediği konulardan olan *dil yetisi (faculty of language)* kavramına bakacak olursak geleneksel terminolojide konuşma organı için kullanılmaktaydı. Dil yetisinin ilk durumunu kontrol eden kuram Evrensel Dilbilgisidir.²² Dil yetisi, dille ilgili bilgilerin bulunduğu ve dilin kullanımına ayrılan zihnin bir parçası niteliğindedir.²³ Diller de dil yetisine göre şekillenmektedir. Dil, dil yetisinin belli bir durumudur. Bir kişinin bir dili bildiğini, bir dile sahip olduğunu söylemek, o kişinin dil yetisinin o durumda olduğunu söylemek demektir.²⁴ Zihnin doğasınca belirlenen zengin ve karmaşık bir yapısı olan dil, kişinin edindiği birçok bilgi sisteminden biri olarak, insanın bilişsel sisteminde yerini alır.²⁵

Yalnızca insana özgü olan dil yetisi salt bir iletişim sisteminin ötesinde bir şeydir. Diğer canlıların da kendilerine özgü bir iletişim sisteminin olduğu bilinen bir şeydir. Geçmiş yıllarda hayvanlara insan dilinin öğretilmesine yönelik pek çok araştırma yapılmıştır. Bir kısım hayvanın dil yetisine sahip olduğu ancak insanlarca eğitilinceye dek bunu kullanmayı düşünmediği yanılması sonucunda bu çabalar boşa çıkmıştır. Dil yetisi aynı zamanda insan türünün ortak özelliğidir. Chomsky'ye göre dil yetisinde ırksal farklılıkların olduğunu düşündürecek hiçbir neden yoktur. Dil yetisi insanlarda çok ciddi patolojik durumlarda bile işlevini sürdürmektedir. Sözelimi down sendromlu çocuklar, göremeyenler, duyumsal engellilere baktığımızda bu durum onlar için de geçerlidir. Sınırlı verinin kullanımı ile zihindeki dil yetisinin zengin ve karmaşık bir dili ortaya çıkarması mümkündür. Dile ilişkin hiçbir deneyimi olmayan işitme engelli çocukların da kendilerine özgü bir dil sistemi oluşturduklarını görürüz. Geliştirdikleri işaret dili konuşma dilinin bütün özelliklerini içerir, farkı kullandıkları görsel ortamdır.²⁶

²¹ Wolfgang B. Sperlich, *Noam Chomsky*, (çev. Duygu Tekgül), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 54-55.

²² Noam Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, (çev. Ayşe Banu Karadağ), İstanbul, Sözcükler Yayınları, 2012, s. 87.

²³ Noam Chomsky, *Dilin Mimarisi*, (çev. İsa Kerem Bayırlı), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014, s. 17.

²⁴ Chomsky, *Dilin Mimarisi*, s. 22.

²⁵ Noam Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil: Managua Dersleri*, (çev. Veysel Kılıç), İstanbul, Bgst Yayınları, 2009, s. 50.

²⁶ Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil: Managua Dersleri*, s. 51-52.

Chomsky rasyonalizmden etkilenerek dil edimi ve dil yetisi alanlarında doğuştancı bir yaklaşımı savunmuştur. Yani, insanın dil yetisinin doğuştan gelen bir bilgi sonucu olduğunu öne sürmüştür.²⁷

Chomsky dil yetisinin doğuştan olduğunu kabul etmekle birlikte doğuştan gramer diye bir yaklaşımı kabul etmemektedir. Bu bağlamda Chomsky'ye atfedilen doğuştancılık yaklaşımı yanlış anlaşılmaktadır. Chomsky doğuştan ilkeler terimini kullanır. Ona göre doğuştan olan gramer değil, dil edinme mekanizmasıdır.²⁸ Chomsky aynı zamanda ana dilini konuşan herkesin kendi dilinin dilbilgisine sezgisel olarak sahip olduğu görüşündedir.²⁹

Chomsky çocukların dil yetisi ile doğduklarını ifade ederken Saussure'un; dile olan sezgisel eğilimlerinden bahsederken de Darwin'in görüşlerine katılmaktadır. İnsan türünün doğuştan sahip olduğu bu dil yetisi; dilsel sesleri öteki işaretlerden ayıran, daha sonra da dilsel deneyimle harekete geçiren, her konuşmacının sahip olduğu dilsel bilginin dizgesini kurmaya yarayan alıcı kaynakları içeren bilişsel bir kapasitedir.³⁰ Dil yetisi kendine özgü bir yapısı olan ve bazı özel ilkeleri barındıran herhangi bir öğrenme düzeneğinin çok daha ötesinde olan bir yapıya sahiptir. Sözgelimi, İspanyolca ile karşı karşıya gelen bir çocuğun zihninde bu dile dair olgular oluşmaya başlar, bunlar zihin tarafından bilinir ve zihin işlemeye başlar, çocukta oluşan dilsel ifadenin özellikleri onun dil yetisini oluşturan zihinsel işlemleri yansıtır.³¹ Ancak aynı çocuğu dil dışı bazı zihinsel işlemlerde gözlemlediğimizde çocuğun dil edinirken ve kullanırken çok daha karmaşık olan yapıya bağımlı kuralları hiç yanlış yapmadan seçmesine rağmen daha basit ve kısa sürede ulaşılabilecek olan doğrusal kuralları düşünemediğini görürüz. Bu da göstermektedir ki bu biyolojik organizmaların ya da zihinsel süreçlerin bir özelliği olmaktan ziyade insanın dil yetisinin bir özelliğidir.³² Normal bir çocuk belirli koşullar altında hatta eksiklikler söz konusu olduğunda bile herhangi bir dili edinebilecek bir dil yetisine sahiptir.³³

²⁷ Özsoy, Balcı, Turan, a.g.e., s. 134.

²⁸ Atakan Altınörs, a.g.e., s. 223.

²⁹ Caner Kerimoğlu, a.g.e., s. 68.

³⁰ Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 18.

³¹ Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s 61.

³² Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s. 62.

³³ Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 113.

Chomsky kuramına göre tüm diller eşittir ve her dilin kendine ait özel bir dilbilgisi vardır. Mesela Arapça, Türkçe, İngilizce dillerinin kendilerine ait dilbilgisi yapısı o dilin özel dilbilgisini verir. Ancak bütün dillerin bağlı oldukları bir dilbilgisi sistemi vardır ki bu da Evrensel Dilbilgisidir. Evrensel Dilbilgisi tüm dünya dillerinin kurallarını içerir. Dönüşüm yoluyla da insanların yeni cümleler üretebilmelerini sağlar. Yetişkin bir kimse bir dili konuşurken bu dil hakkındaki bilgiyi içselleştirmiştir ancak dilin bütün kurallarının farkında değildir. Dil hakkında bilgi dili konuşan kimsede sezgisel düzeyde bulunmaktadır. Dilbilgisi bu sezgisel bilgiyi betimlemektedir.³⁴

Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi kuramında zihnin sınırlı olduğu ancak her kişinin anlayıp kullanabileceği miktarda sınırsız ifade olduğu ileri sürülmektedir. Yani sınırlı araçların sınırsız kullanımı söz konusudur.³⁵ Chomsky Galileo'nun insan dilinin temel niteliği ve onun en önemli özelliğini yani sınırsız düşünceler zincirini dile getirmek için sınırlı sayıda araçların kullanıldığını fark eden ilk kişi olduğunu söylemektedir.³⁶

Saussure'daki langue-parole (dil-söz) ayrımına benzer bir ayrım da Chomsky'de vardır. Chomsky'nin competence olarak ifade ettiği edinç bir konuşurun kendi dilinin bilgisini, performance olarak ifade ettiği edim ise dilin somut durumlardaki kullanımını ifade etmektedir. Edinç, konuşanın sesler ve anlamları her bakımdan konuştuğu dilin genel kurallarına uygun olarak birleştirebilme yeteneğini anlatırken³⁷ edim ise, dil edinci incelemesi için veriler sağlar.³⁸ Saussure'un dil kavramına karşılık gelen daha çok edinç kavramı; söz kavramına karşılık gelen ise edim kavramıdır. İki dilbilimcinin de temelde savunduğu şeyler benzerdir: Tüm insanlarda aynı dil kapasitesi vardır ancak insanların bu dil kapasitesini kullanımları farklıdır. Ancak Saussure genel olarak dil yetisi kavramına sosyolojik bir anlam yüklerken Chomsky daha çok bunun psikolojik temelli olduğunu düşünmektedir.³⁹ Evrensel Dilbilgisine göre bir dilin dilbilgisi, dili konuşan kimsenin anlama ve konuşma yetisini ortaya koymalıdır. Bu yeti edinç diye adlandırılmaktadır. Edim ise herhangi bir konuşucunun söz varlığı, zenginliği, konuşma biçimi gibi bireysel özellikler içeren dili kullanım boyutunu ifade etmektedir. Edincin konuşucu ve dinleyicinin kendi dili hakkındaki sezgisel bilgisi olduğunu söyleyen Noam

³⁴ N. Engin Uzun, *Anaizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul, Multilingual, 2000, s. 4.

³⁵ Chomsky, *Dilin Mimarisi*, s. 25.

³⁶ Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 64.

³⁷ Noam Chomsky, *Dil ve Zihin*, (çev. Ahmet Kocaman), Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2014, s. 184.

³⁸ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 186.

³⁹ Sperlich, a.g.e., s. 27.

Chomsky'ye göre dilbilim kuramı konuşucu ve dinleyicinin edincini inceler. Edinç bilgisi konuşucu ve dinleyicide örtük olarak vardır. Edim ise edincin somut olarak gerçekleşmesidir. Konuşucunun tüm dilsel etkinliklerini kapsar ve dilsel becerilerini içerir. Yani tüm konuşma ve yazma becerileri edim düzlemine girer.⁴⁰ Saussure'un dil-söz ayrımı ve Chomsky'nin edinç-edim ayrımı arasında bir benzerlik olduğunu daha önce zikretmiştik. Ancak Saussure'da daha çok edim boyutu yani dilin kullanımı ön plandadır. Chomsky'de ise edimden yola çıkılarak edince ulaşmak amaçlanmıştır. Üretici Dilbilgisinde edincin iki boyutu vardır; dil becerisinin tüm insanlarda olması edincin evrensel boyutunu, içinde bulunduğu toplumun dilini anadili olarak öğrenen kimsenin o dile ait edinç dilbilgisi özel edinç boyutunu oluşturur.⁴¹ Chomsky edinci evrensel bir kuram olarak ele almaktadır. Çünkü onun amacı konuşan öznenin yaratıcılığını açıklamak ve söylenmemiş tümceleri üretme ve anlama yeteneğini ortaya koymaktır. Buna göre dilbilgisi bir dilin sonsuz sayıdaki tümcelerini üretmeyi sağlayan sonlu bir düzenektir.⁴²

Chomsky'ye göre anadilini konuşan bir kimsenin hiç duymadığı tümceleri anlaması ve üretebilmesi, insan zihninde bu sözdizim kurallarının bulunduğunu gösterir. Konuşucunun anadilindeki tümce ve öbek kurallarına ilişkin bilgisi, bilinçli ve dile dökülebilen bir bilgi değildir. Yani konuşucular açık ve kesin bir biçimde bu kuralları formüleştiremezler. Chomsky burada edincin soyut bilişsel dilbilgisel alana; edimin de dili konuşan bireyin ürettiği yazılı ve sözlü dil olduğuna işaret etmektedir.⁴³

Chomsky'nin ele aldığı karşıtlıklardan biri de derin yapı- yüzey yapı karşıtlığıdır. Derin yapı anlamsal yorumu içerirken yüzey yapı sesbilimsel karşıtlığı içermektedir. Ona göre bir dilin dilbilgisi, belli bir ses ve anlam eşleşmesini belirleyen kurallar dizgesidir. Dilsel yapıda bir sözdizimi bileşeni, bir sesbilimi bileşeni, bir anlambilimi bileşeni vardır. Sözdizimi bileşeni derin yapı ve yüzey yapı gibi belirli bir sonsuz soyut nesnelere öbeğini tanımlamaktadır. Derin yapı anlam yorumlamasını içeren bütün bilgileri kapsamaktadır. Anlam bileşeni ve sesbilim bileşeni bütünüyle yorumsaldır. Anlam bileşeni derin yapılar için anlam yorumlamalarını, sesbilim bileşeni ise yüzey yapılar için sesçil yorumlamaları içerir.⁴⁴

⁴⁰ N. Engin Uzun, a.g.e., s. 4-5.

⁴¹ Kerimoğlu, a.g.e., s. 70.

⁴² Rifat, a.g.e., s.74.

⁴³ Özsoy, Balcı, Turan, a.g.e., s. 129-130.

⁴⁴ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 194.

Derin yapı bir tmccenin dönüşüm kuralları uygulanmadan önceki soyut yapısıdır. Szdzimsel bileşende tabanın kurallarıyla elde edilen bu soyut yapı tmccenin anlamını belirler. Yzeyssel yapılar ise derin yapıların dönüşüm denilen işlemlerle (silme, ekleme, değiştirme vb.) bir üst katmana, daha az soyut bir düzleme aktarılması sonucunda doğar. Bir dilde aynı derin yapıdan türeyen çok sayıda yzeyssel yapılar vardır. Dönüşümler derin yapı ve yzeyssel yapının ayırt edilmesini sağlarken, anlama bir Şey katmazlar; derin yapıyı düzenler ve onu yzeyssel yapıya aktarırlar.⁴⁵

Chomsky Amerikan yapısalcılarının biçim ve anlam görüşlerine katılmamaktadır. Yapısalcılara göre biçim ve anlam karıtlığında belirleyici olan biçimdir. Amerikan yapısalcılarında olan Bloomfield biçim farklıysa anlam da farklıdır diyerek anlamı ikinci plana atmıştır. Chomsky bu görüşe katılmaz. Ona göre aslolan zihindeki soyut anlamsal bileşeni oluşturan derin yapıdır. Yüzey yapı biçim-anlam karıtlığında ikinci plandadır.⁴⁶

Yüzey yapı kendi başına tmccenin anlamına ilişkin çok az bilgi vermektedir. Yüzey yapıda belirtilmeyen ama anlamsal olarak farklı yorumlanabilen birçok cümle vardır: *I disapprove of John's drinking (John'un içmesini uygun bulmuyorum)*. Bu durumda John'un içmesine ya da içme biçimine göndermede bulunuyor olabilir.⁴⁷ Anlamsal bakımdan karmaşık olan bu cümleyi sadece yzeyssel yapıya bakarak anlamak mümkün değildir. Cümledeki ögelerin birbirleri ile olan ilişkisini anlayarak bu cümlenin nasıl kurulduğunu ortaya koyarsak cümle anlaşılır hale gelir.

- a. Kitabını yırtmılar.
- b. Aye kitabı yırttı.
- c. Kitap Aye tarafından yırtıldı.

Yukarıdaki cmleri incelediğimizde a. da bir anlam belirsizliğinin olduğunu anlarız. Bu cümleyi iki farklı biçimde anlamak mümkündür:

- a.1. Senin kitabını yırtmılar.
- a.2. Onun kitabın yırtmılar.

a. da bir yzeyssel yapı vardır ama iki farklı derin yapı anlaşılmaktadır. Chomsky burada yzeyssel yapının her zaman bizi derin yapıya götüremeyeceğini, yapısal analiz bu tip ifadeleri tanımlamakta yetersiz kaldığını ileri srmr. b. ve c. deki cümlelere

⁴⁵ Rifat, a.g.e., s. 74.

⁴⁶ Kerimoğlu, a.g.e., s. 72.

⁴⁷ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 64.

baktığımızda ise iki farklı yüzeysel yapının aynı derin yapıyı ifade ettiğini söylemek mümkündür.⁴⁸

Chomsky dilbiliminde geçen karşıtlıklardan birisi de dilbilgisel (grammatical) ve dilbilgisi-dışı (ungrammatical) karşıtlığıdır. Belli bir verinin bir dile ait olup olmaması açısından bir dilbilgisi kuramı karşısındaki konumunu ifade eden dilbilgiselliklerdir.⁴⁹ Sözelimi *Colorless green ideas sleep furiously* (*Renksiz yeşil düşünceler öfkeyle uyuyorlar*) cümlesi Chomsky'ye göre dilbilgisel bir cümledir. Ancak mantıksal olarak değerlendirildiğinde mantık dışıdır (nonsensical). Kabul edilemez bir cümledir. *Furiously sleep ideas green colorless* cümlesi dilbilgisi-dışı, anlamsız ve kabul edilemez bir cümledir. Chomsky bu noktada cümleleri üç gruba ayırmaktadır. Kabul edilebilir-dilbilgisel-anlamlı cümle, kabul edilemez-dilbilgisel-anlamsız cümle ve kabul edilemez-dilbilgisi dışı-anlamsız cümle.⁵⁰

Noam Chomsky *Syntactic Structures*'da dilbilgisellik ve yaratıcılık kavramlarını dile getirir. Bu iki kavram doğal dillerin yapısı üstüne genel bir varsayımdır. Her konuşucunun, kendi dilinin yapısı konusunda bir sezgisi vardır; bu sezgi konuşucuya dilin tümce yapısına uygun olan dilbilgisel tümceleri dilbilgisel olmayan tümcelerden ayırt etme olanağı sağlar. Konuşucu, dil konusundaki bu sonlu deneyimle daha önce işitmediği kurallara uygun tümceleri sonsuz sayıda üretebilir. Böylece, bir dilbilgisinin amacı, ele alınan dilin bütün dilbilgisel tümcelerini açıklayabilecek bir örnekçe geliştirmektir.⁵¹

Chomsky kuramını oluştururken belirli metinlerden hareket etmez bilakis dili konuşanın sezgisine dayalı uygulamalardan yola çıkar. Chomsky cümleleri ele alır ve cümlelerden daha küçük birimlere⁵² iner. İncelemesini cümle-öbek-sözcük şeklinde ilerleterek cümleyi kategorilerine kadar parçalar. Daha sonra üretici dilbilgisinde öbek yapısını üreten kuralların biçimsel yazılışını ifade eden yeniden yazma (rewriting) işlemlerine başlanır. Bir ögenin başka bir öge ya da ögelerle yer değişimi işlemine dayanan⁵³ bu işlem; isim, sıfat, fiil gibi cümleyi oluşturan bütün birimlere uygulanır. Cümle öncelikle ad öbeği, eylem öbeği gibi öbeklere ayrılır daha sonra öbekler

⁴⁸ Kerimoğlu, a.g.e., s. 73.

⁴⁹ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 93.

⁵⁰ Chomsky, *Syntactic Structures*, s. 15.

⁵¹ Rifat, a.g.e., s. 72.

⁵² Varlık ve yapılar ögelerden; ölçü ve ölçekler de birimlerden oluşur. Dilin en küçük anlamlı birimleri biçim birimi ile sağlanmaktadır. (Bkz. Günay Karaağaç, *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, s. 192.)

⁵³ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 275.

bileşenlerine ayrılarak her bir isim, sıfat, zarf, eylem grubu için sözcükler yazılır. Daha sonra cümlenin hiyerarşik yapısı aşamalı olarak belirtilerek ağaç yapısı oluşturulur. Chomsky dilbilim terminolojisinde dallanma olarak isimlendirilen bu yapı öbek yapı kurallarının gösterim tekniklerinden biridir.⁵⁴ Chomsky ağaç yapısında ikili bir ayırma gider. Cümlenin asıl kurucuları isim öbeği ve eylem öbeğidir. Diğer öbekler de daha sonra kendi kurucularına göre bu sıralamaya yerleşir. Chomsky cümleyi kategorilerine ayırırken, öbek yapısı aşamalanmasının birbirini içeren araçlarla belirtilmesi olan ayraçlama yöntemi⁵⁵ gibi başka sembolleştirme tekniklerini de kullanır. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde öbek yapılarında baş denem bir temel öge bulunmaktadır. Sözelimi “Çok güzel konuştu” cümlesinde *çok güzel* öbeğinde baş zarf olduğu için bu öbek bir zarf öbeğidir. Chomsky’nin cümleleri inceleyerek kategorilere ayırması, en küçük birimlere kadar inmesinin temel amacı; kuramın temel dayanaklarından olan sınırlı sayıda yapıyla sınırsız sayıda cümle üretme özelliğinin ilk basamaklarını göstermektir.

Evrensel Dilbilgisi Kuramının çeşitli aşamalardan geçtiğini daha önce vurgulamıştık. Yukarıda genel olarak bahsettiğimiz kavramlar ve görüşler Chomsky’nin Syntactic Structures adlı eserine dayanmaktadır. 1957 yılında yayınlanan bu eser Chomsky dilbiliminin omurgası niteliğindedir. Daha sonraki yıllarda geliştirilen yöntem ve ilkelerle Evrensel Dilbilgisi Kuramı üzerinde çeşitli ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin geçirdiği bu evreleri sırasıyla inceleyelim:

Chomsky’nin 1965 yılında yayımladığı *Aspects of the Theory of Syntax (Sözdizim Kuramının Görünümleri)* adlı eseri Standart Kuram anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bu kuram ile Chomsky daha çok kural odaklı bir dilbilgisine ve insanın dili kullanırken üretme süreci üzerine yoğunlaşmaktadır.⁵⁶ Daha önce açıkladığımız edim, edinç, derin yapı, yüzey yapı kavramları bu kuramın kavramlarıdır. Ancak bu kuramda yapılan eleştiriler dikkate alınarak dönüşüm kavramının derin yapı ve yüzey yapıyı etkilemediği belirtilmiştir. Ayrıca taban bileşeni⁵⁷ terimi de bu kuramda geliştirilmiştir.

Chomsky *Aspects of the Theory of Syntax*’ta üç bileşenden oluşan bir dilbilgisi önermektedir.

⁵⁴ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 80.

⁵⁵ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 37.

⁵⁶ Kerimoğlu, a.g.e., s. 77.

⁵⁷ Sözdizimin iki ana bileşeninden biri olan ve Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin Standart Kuramında kullanılan bu terim, ulamsal bileşen ve sözlük bileşeninden meydana gelmektedir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 241.)

- Sözdizimsel Bileşen: Bir dilde bulunabilecek dilbilgisel tümceleri tanımlayan kurallar dizgesidir. Kendi içinde ikiye ayrılır: taban; çok az sayıdaki derin yapıları üretmeyi sağlar. Ulamsal bileşen ve sözlük olmak üzere ikiye ayrılır. Dönüşümler; tabanın ürettiği derin yapılardan yüzeysel yapılara geçmeyi sağlar. Bir başka deyişle dönüşümler, tümcelere yüzeysel yapıdaki biçimlerini vermek için derin yapıdaki öğeleri yeniden düzenleyen kuraldır.

- Anlamsal Bileşen sözdizimsel yapıların ürettiği derin yapı biçimlerini anlamsal açıdan yorumlayan kurallar dizgesidir. Derin yapıdaki soyut biçimlerin hangi anlamları aktarabileceğini belirler.

- Sesbilimsel Bileşen: Sözdizimsel bileşenin ürettiği tümceleri ses dizilişleri biçiminde gerçekleştiren kurallar dizgesidir. Dönüşümler sonucu yüzeysel yapıya aktarılan tümcelerin bu yapıda nasıl seslendirileceğini belirler.⁵⁸

Anlaşılabacağı üzere bir tümcenin anlamı genel olarak anlamsal yorumlama kuralları aracılığıyla derin yapıdan çıkarılır ve tümcenin sesçil gerçekleşmesi yüzeysel yapısından sesbilim kuralları aracılığıyla türetilir. Bu yaklaşımda, Katz ve Postal (1964) yaklaşımında olduğu gibi, sözdizimi üretimseldir. Dilin yaratıcı ve üretken niteliğini yansıtır. Oysa sesbilim ve anlambilim yorumsaldır. Sözdizimin ürettiği soyut yapılara sesçil ve anlamsal yorum getirirler.⁵⁹

Üretici dilbilgisinin standart modelinde kullanılan taban bileşeni terimi, sözdiziminin iki ana bileşeninden birisidir ve ulamsal bileşen ve sözlük bileşeninden oluşur.⁶⁰ Taban derin yapıları eritir, dönüşüm kuralları ise onları yüzey yapılara çevirir. Tabanın ulamsal bileşeni dilin önemli dilbilgisi bağıntılarını tanımlar, temeldeki söz öbekleri için kurallı bir düzen saptayarak hangi dönüşümlerin kullanılacağını belirler. Sözlük bileşeni ise sözlük maddelerinin tek tek özelliklerini belirler. Tabanın bu iki bileşeni anlam yorumlaması için bilgiler sağlamaktadır.⁶¹ Dönüşüm kuralları da bu noktada anlamsal boyuta bir şey katmadan derin yapıları yüzeysel yapılara çevirir ve çeşitli sözdizimsel yapılar oluşmasını sağlar. Ulamsal dizge ile sözlük, taban dizgesinin derin yapılar üretişini belirler. Sözlük, bir sözlük maddeleri kümesidir; her sözlük

⁵⁸ Noam Chomsky, *Aspect of the Theory of Syntax*, Cambridge-Massachusetts, The M.I.T Press, 1985, s. 16-17; Rifat, a.g.e., s. 75.

⁵⁹ Doğan Aksan, *Dilbilim Seçkisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982, s. 98.

⁶⁰ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 241.

⁶¹ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 238.

maddesi de, değişik bir küme özellik olarak düşünülebilir.⁶² Bir bütün olarak dilbilgisi de derin ve yüzey yapıyı oluşturan kurallar aracılığıyla anlamsal yorumlama ve seçil yorumlamayı birbirine bağlamaktadır.⁶³

Chomsky evrensel dilbilgisinin bu modelinde dilbilgisi yapılarının genellenmesinden bahsetmekte ve bu dilbilgisi yapıları için gözlemsel yeterlilik, betimsel yeterlilik ve açıklayıcı yeterlilik olmak üzere ölçütler sunmaktadır. Tümcelerin yapısal kurallarını çözümlmeye ilişkin olan gözlemsel yeterlilikte sözdizimsel çözümler dildeki cümlelerin kurallı mı kuralsız mı olduğunu belirler. Betimsel yeterlilikte gözlemsel yeterlilik ilkeleri devam etmektedir ancak konuşucunun dillerinin yapısı hakkındaki sezgilerini de açıklaması gerekmektedir. Açıklayıcı yeterlilik ise, gözlemsel ve betimsel yeterliliği içermekle birlikte tümcenin yapısal kurallarının konuşanın zihninde kuramın öngörülerini çerçevesinde açıklanmasıdır.⁶⁴

Bazı dilsel olgular yalnızca dönüşümler yoluyla ele alınmasına rağmen anlamsal bir etki taşımaktadırlar. Bunu Fransızca bir örnekle açacak olursak; *Pas un de mes amis n'est venu (Dostlarımdan biri bile gelmedi)* ve *Un de mes amis n'est pas venu (Dostlarımdan biri gelmedi)* cümlelerinin yalnızca sıralamaları değişiktir ama anlamsal yönden iki farklı durumu ifade etmektedir. Bu tür dilsel olgular nedeniyle kurama dönüşümler sonucu elde edilen yeni bir düzey getirilmiştir.⁶⁵ Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin daha önceki modellerinde derin yapı (deep structure) yüzeysel yapı (surface structure) olarak geçen kavramlar Genişletilmiş Standart Kuramda D-Yapı (D-Structure) ve Y-Yapı (S-Structure) olarak geçmektedir. Böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi dönüşümler sonucunda yüzeysel yapının anlambilimsel bir yorum kazanmasıdır.⁶⁶

Genişletilmiş Standart Kurama göre derin yapı cümlelerin işlevlerini belirlemektedir ve dönüşümler işlevsel yapıyı değiştiremezler. Chomsky Standart Kuramda anlambilimsel yorumu sadece derin yapı ile ilişkilendirmiştir. Ama bu kuramda yüzeysel yapıların da anlambilimsel yorumları olduğunu belirtmiştir.⁶⁷ Genişletilmiş Standart Kuram, Standart Kuramdan iki noktada ayrılmaktadır. İlki; biçimbilimin varlığı

⁶² Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 218.

⁶³ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 195.

⁶⁴ Özsoy, Balcı, Turan, a.g.e., s. 132.

⁶⁵ Rifat, a.g.e., s. 77.

⁶⁶ Rifat, a.g.e., s. 78.

⁶⁷ Kerimoğlu, a.g.e., s. 79.

kabul edilmektedir. İkincisi ise, öbeklerin iç yapılarının tüm öbeklerde aynı olmasıdır.⁶⁸ Standart Kuramda dilbilgisi; sözdizimsel, anlambilimsel ve sesbilimsel olmak üzere üçlü bir bileşenden oluşmaktaydı. Genişletilmiş Standart Kuramda sözdizimden bağımsız bir biçimbilim bileşenin varlığı kabul edilerek dilbilgisini oluşturan bileşenlerin niteliğinde bir değişikliğe gidilmiş ve sözdizim-biçimbilim alanlarında yeni araştırmaların yapılmasına yol açılmıştır. Öbeklerin içyapılarının tüm öbeklerde aynı olması, dilbilgisi yapılarının genellenmesi meselesinde sunulan ölçütlerden biri olan açıklayıcı yeterlilik ilkesinde önemli bir aşama olmuştur. Sözelimi öbeklerde gidilen ad öbeği, eylem öbeği gibi ayrımların öbeğin baş ögesinin niteliğinden kaynaklandığı görüşü dilin konuşucu tarafından küçük yaşta ve kısa sürede edinilmesi noktasında açıklayıcı niteliktedir.⁶⁹ Standart kuramda anlamsal olan alan, sözdizimsel bileşenin alt bileşeni tabana bağlı tutulurken; Genişletilmiş Standart Kuramda hem tabana hem de dönüşümlere bağlı tutulur.⁷⁰

Chomsky 1980 sonrasında Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramına dilbilgisel yapıların derin yapıda üretilmesini belirleyen bir takım ilke ve değiştirgenler ekleyerek yeni bir çerçeve çizmiştir. İlkeler; Evrensel Dilbilgisinde her dilde bulunması gereken ortak özelliklerdir. Dilsel yapının elde edilmesi her dilde farklı şekilde gerçekleşmektedir. Değiştirgenler ise, Evrensel Dilbilgisinde dünya dilleri arasında gözlemlenen farklılıklardır.⁷¹ Sözdizimsel yapıların niteliği Chomsky'nin 1982 yılında yayınladığı *Lectures on Government and Binding* (Yönetim ve Bağlama Üzerine Konuşmalar)'da ele aldığı ilke ve değiştirgenlere göre belirlenir.

Her dilde sözcük dizilişi farklıdır. Cümleler öbeklerden, öbekler de sözcüklerden oluşmaktadır. Öbek yapıdaki yönetici konumunda olan sözcüğe baş (head) denir. Evrensel bir dil özelliği olarak baş ya cümlenin sonunda ya da başında bulunur. Türkçe eylem ve baş sonlu bir dil olduğu için yönetici de cümlenin sonunda yer almaktadır. Evrensel Dilbilgisinde bu durum ilke ve değiştirgenler çerçevesinde açıklanmaktadır. Her dile özgü öbek yapısı ve dönüşüm kuralları bulunmaktadır. Evrensel dilbilgisi belli kural dizgelerinin bağlı olması gereken genel biçimi ve genel sınırlamaları tanımlayarak dilbilgisi üst kuramı görevini yerine getirmektedir. Böylece dili öğrenen kişi evrensel

⁶⁸ A. Sumru Özsoy, “Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1997, s. 10.

⁶⁹ Özsoy, a.g.m., s. 11.

⁷⁰ Rifat, a.g.e., s. 78.

⁷¹ Özsoy, Balcı, Turan, a.g.e., s. 136.

dilbilgisinin edildiği deneyimler çerçevesinde Evrensel Dilbilgisinin çizdiği sınırlara göre bir kural düzeni oluşturur.⁷² Evrensel Dilbilgisi yalnızca bir dilbilgisi üst kuramı değildir aynı zamanda çeşitli dilbilgileri için tamamlayıcı bir öge niteliğindedir. Evrensel Dilbilgisi özelde, evrensel kurallar dizgesidir ancak özel bir dilbilgisi Evrensel Dilbilgisinin genel ilkeleri ve değiştirgenlerine göre belli bir biçimde düzenlenerek türetilmektedir.⁷³ Bunu sözcük dizimi açısından örneklendirecek olursak her dilde özne, yüklem, nesne gibi ögeler bulunmaktadır ve bu evrensel bir ilkedir. Ancak bu ögelerin dizilişi her özel dilbilgisinde farklı olabilmektedir ve bu da evrensel dilbilgisinin değiştirgenidir. Mesela; Türkçede Ö-N-Y (özne-nesne-yüklem) merkezli bir diziliş söz konusuysen İngilizcede bu diziliş Ö-Y-N şeklindedir. Evrensel Dilbilgisi tüm dünya dillerinde ortak olan bu tür evrensel ilkeleri içermektedir. Dil edinilirken evrensel dilbilgisinin ilkeleri çerçevesinde o dilin değiştirgenlerle oluşturduğu seçimler neticesinde dil sezgisel olarak edinilir.⁷⁴

Yönetme ve Bağlama Kuramı dil ögelerinin yöneten-yönetilen ilkesine göre konumlandıkları bir varsayım üzerine kurulmuştur. Bu kuramda y-yapıdaki cümlelerin d-yapıdaki anlamlarına uymamaları sonucunda taşıma kuralları ile dönüşüme uğramaktadırlar. Burada dönüşüm yerini taşıma kurallarına bırakmıştır.⁷⁵ Bir örnekle açıklamak gerekirse;

- a. Ayşe kitabı okudu.
- b. Kitap okundu.

Bu cümleleri ögelerine ayırdığımızda b. cümlesinde özne konumunun boş olduğunu görürüz. Bu cümlenin d-yapıdaki konumu a. cümlesindeki gibidir. Ancak evrensel dilbilgisi ilkelerine göre bir cümlede özne mutlaka bulunmalıdır. Her yüklem bir öznesi bulunması gerektiğini belirten ilke Genişletilmiş Yansıma İlkesidir.⁷⁶ Bu sebeple b. cümlesinde nesne konumunda olan sözcük özne yerine geçer. Yani d-yapıda nesne konumunda olan sözcük y-yapıda özne konumunu doldurmak için taşıma kurallarıyla özne yerine geçer. Taşıma Kuralları da bir takım kurallara bağlıdır. Bu da Yönetme ve Bağlama kuramının alt kuramları tarafından belirlenmektedir.⁷⁷

⁷² Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 23.

⁷³ Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 26.

⁷⁴ Kerimoğlu, a.g.e., s. 81.

⁷⁵ Kerimoğlu, a.g.e., s. 83.

⁷⁶ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 137.

⁷⁷ Kerimoğlu, a.g.e., s. 84-85.

Dilbilgisel bir dizgede yöneten (head) öge ve ona bağlı ögeler bulunmaktadır. Yönetme kuramı da bir dilsel yapıda yönetici ve ona bağlı ögeler arasındaki ilişkilere dayanmaktadır. Bir cümlede ya da öbek yapıda yönetici öge durumunda olan öge, diğer ögelere roller yükler. Yukarıda a. da geçen *Ayşe kitabı okudu* cümlesinde yöneten (baş) öge, oku- fiilidir. Bu fiil bir özne ve nesneye ihtiyaç duyar ve böylelikle Ayşe ve kitap ögelerine rol yükler. Bir ögenin diğer ögelere rol yüklemesi onun yöneticilik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Yönetim kavramı aynı zamanda bir cümlenin ya da öbek yapının ağaç yapısını da belirlemektedir.⁷⁸

Taşıma bir dil ögesinin bir yerden başka bir yere taşınmasıdır. Yönetme ve Bağlama kuramının üretme ile ilgili açıklamalarını içermektedir. Evrensel Dilbilgisinin önceki aşamalarında d-yapı ve y-yapı arasındaki bağı kuran dönüşüm kavramına tekabül etmektedir. Taşıma işlemini, yapan araç α -taşıdır. Bu işlem dönüşümlerin taşınması suretiyle gerçekleşmektedir.⁷⁹Taşımanın üç türü vardır: Ad öbeği taşıma, baş taşıma ve ne taşıma. Ad öbeği-taşıma (NP-movement: AÖ-taşıma); bir ad öbeğinin tümce içinde bir konumdan başka bir konuma taşınması işlemini içermektedir. Edilgen yapılardaki taşıma işlemi bu tür bir taşımadır. Yukarıda örneğini verdiğimiz a ve b örneklerinde olan taşıma türüdür. Bu taşıma işlemiyle yer değiştiren öge d-yapıdaki konumundan iz taşımaktadır.⁸⁰

İkinci taşıma türü olan baş-taşıma (Head-movement: Baştan başa taşıma); baş konumundaki bir ögenin tekrar baş olan konuma taşınması işlemidir.⁸¹ İngilizce gibi dillerde soru sözcüklerinin yer değiştirme özelliğini içermektedir.⁸² Mesela a. *You will go to the cinema (Sen sinemaya gideceksin)* cümlesi soru cümlesi haline dönüştürüldüğünde b. *Will you go to the cinema? (Sen sinemaya gidecek misin?)* şekline dönüşüyor. a. bu cümlenin d-yapısını oluşturur. D-yapıda bu cümlenin başı will yardımcı fiilidir. Bu cümle soru kalıbına aktarıldığında yönettiği öbeği götürmeden sadece yardımcı fiil yer değiştirerek öznenin önceki soru sözcüklerinin boş kategorisini doldurmuştur.⁸³ Ne-taşıma (wh-movement) soru sözcüklerinde görülen bir taşıma türüdür. D-yapıda nesne konumunda olan bir öbeğin yüzey yapıda tümleç öbeğinin belirleyici konumuna

⁷⁸ Kerimoğlu, a.g.e., s. 85.

⁷⁹ Kerimoğlu, a.g.e., s. 85-86.

⁸⁰ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 18.

⁸¹ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 47.

⁸² Özsoy, a.g.m., s. 11.

⁸³ Kerimoğlu, a.g.e., s. 86.

taşınmasıdır. What did you buy? What sözcüğü d-yapıda buy fiilinin nesnesi konumundadır. Ancak what soru sözcüğü y-yapıda d-yapıdaki nesnenin konumuna geçmiştir. İngilizce gibi dillerde bu soru yapılarında yaygın olan bir taşımadır. Türkçe gibi dillerde ise ne-taşıma y-yapıda yerinde buldukları anlamsal bileşende gerçekleşmektedir.⁸⁴ Taşıma kuramına göre ögelerin d-yapıda belli konumları vardır ve y-yapıda bu ögelerin taşınması suretiyle yeni cümleler üretilmektedir.

Bağlama Kuramı, Üretici Dilbilgisinde gönderim (reference) özelliklerini düzenleyen, Yönetim ve Bağlama Kuramının alt kuramıdır. İki ad öbeği arasında eşgönderim bağlantısını belirleyen bağlama ilişkisinin yapısal özelliklerini saptar. Bir örnekle anlatmak gerekirse;

Ali kendini seviyor, Ali onu seviyor, Ali Ayşe'yi seviyor örneklerinde altı çizili ögeler geçtikleri cümlelerde aynı konumda bulunmaktadır. Bu cümlelerin ağaç yapıları aynıdır ancak gönderimleri farklıdır. Ali ve kendi arasında eşgönderim bulunmaktadır ve Ali eşdizinli olduğu kendi dönüşlü zamirini bağlamaktadır. Yani Ali bağlayıcı ve öncüdür, kendi bağlıdır. Öncül olmasaydı kendi dönüşlülük zamirinin gönderimi belli olmazdı.⁸⁵ Burada kendi dönüşlülük zamirinin y-yapıda arkasında bıraktığı boş ulam olan izi, anlambilimsel rolünü öncülüne aktarır. Yani gönderge öncül tarafından belirlenmektedir.⁸⁶

Chomsky öncül seçimini belirleyen ilkeyi egemenlik alanı (denetim alanı) kavramıyla formüle etmiştir. Yani bir öbeğin egemenlik alanı, onu içeren en küçük öbeğdir. Buna göre kendi (se) artgöndericisi öznenin alanı içinde bağlanmalıdır, daha doğrusu öznenin de içinde bulunduğu en dar alanda bağlanmalıdır. Böylece, dönüşümlü zamir kendi alanında özgür olmaktadır ve bir artgönderici, öznenin en dar alanında bağlı olmalıdır.⁸⁷

Yönetme ve Bağlama Kuramının alt kuramlarından olan Aşamalı-X kuramı, ad öbeği ve fiil öbeği olmak üzere iki ana öbek üzerine kurulmuştur. Evrensel Dilbilgisinde her öbekte bir baş (head) bulunur ve öbeklere bu başın sözcük kategorisine göre isim verilir. Ancak öbekler genişleyerek başka niteleyiciler alabilir ve dallanma genişleyebilir.

⁸⁴ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 196.

⁸⁵ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 43; Kerimoğlu, a.g.e., s. 87.

⁸⁶ Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s. 107.

⁸⁷ Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s. 93.

Bu dallanma esnasında bir takım aşamalı geçişler söz konusudur. Bu geçişler ve öbekler arasındaki ilişkiler Aşamalı-X kuramı tarafından belirlenmektedir.⁸⁸

Denetim Kuramı, Yönetim ve Bağlama Kuramında ADIL'ın⁸⁹ düzenlenmesini belirleyen alt kuramdır. ADIL'ın sesbilimsel içeriği yoktur ve ana tümcenin öznesi konumunda olamaz. Ancak çekim ve sözlüksel bir ulam tarafından yönetilmediğinde özne olabilir.⁹⁰ Denetleme Kuramında denetleyen ve denetlenen kategorileri bulunmaktadır. Buna göre adil denetlenen; gönderimde bulunduğu ad öbeği ise denetleyen konumundadır. Bir örnekle açıklamak gerekirse; *Ahmet İzmir'e gelmiş. Onu gördünüz mü?* Burada zamir belli bir öncüle bağlıdır ilkesince *onu* adlı Ahmet'e gönderimde bulunur. Bir de adılın zikredilmediği yapılar vardır. Denetleme Kuramı da y-yapıdaki boşlukların açıklanmasında kullanılan bir tür boş kategori kuramıdır.⁹¹ Sözelimi *Okula geldik* cümlesinde bu cümlenin d-yapıdaki özne konumunda *biz* zamiri vardır ancak y-yapıda bu görünmemektedir. Bunun d-yapıdaki karşılığı [ADIL Biz geldik] şeklindedir. Soyut varsayımsal ADIL'larda durum biraz daha farklıdır. Anlamsal işlevi açısından ADIL kısmen adılara, kısmen de dönüşümlüler gibi artgönderimlere benzer. Bir öncülü varsa ADIL zorunlu olarak bağlıdır. Bir öncülü yoksa o zaman ADIL bağımsız olabilir; ADIL ayrıca göz ile görülen adıla benzemez, herhangi bir durum almayı istemez, yani çekimsiz tümceciğin öznesi olarak görülebilir, aslında ADIL bu tür konumlara sınırlıdır.⁹² Bunu bir örnekle anlatmak gerekirse *Mehmet Ahmet'i eve gelirken gördü* cümlesinde ana cümlenin içinde bir de iç cümle bulunmaktadır. Evrensel Dilbilgisinde her cümlenin bir öznesi bulunmalıdır ancak *eve gelirken* iç cümlesinin öznesi bulunmamaktadır. Buna göre denetleme kuramınca bu tür yapılar ADIL ile doldurulmaktadır. Buna göre cümle şu şekle dönüşmektedir: *Mehmet Ahmet'i [ADIL eve gelirken] gördü*. Burada boş kategori ADIL ile doldurulmuştur. Burada ADIL'ı denetleyen iki ad öbeği bulunmaktadır. Yani eve gelen Mehmet de olabilir Ahmet de. Buradaki ADIL'ın dönüşümü seçimlik denetim⁹³ tarafından belirlenmektedir. Ayrıca

⁸⁸ Kerimoğlu, a.g.e., s. 87.

⁸⁹ Boş ulam gönderimsel ve adılısıl bir içeriğe sahip ad öbeğidir. Cümlenin yüzey yapısında görümez. Sesbilimsel olarak gerçekleşmemiştir. Derin yapıda mevcuttur. Zamir olan adıl ile karıştırılmaması için büyük harflerle yazılmaktadır.

⁹⁰ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 16.

⁹¹ Kerimoğlu, a.g.e., s. 89.

⁹² Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s. 147-148.

⁹³ ÜDD'nin YBK'da boş ulam olan ADIL'ın bir ad öbeği tarafından denetlenebileceği gibi soyut yorumlama olasılığının da bulunduğu denetleme türüdür. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 223.)

geçişli cümlelerde özne denetlemesi, geçişsiz cümlelerde ise nesne denetlemesi söz konusudur.

Üretici Dilbilgisinde bir sözdizimini oluşturan her üye yalnızca bir rol yüklenebilir ve her rol de yalnızca bir üyeye yüklenebilir. Rol; eylem tarafından ad öbeklerine yüklenen başın anlamsal içeriğiyle belirlenen anlambilimsel özelliktir. Rol Kuramı ise hangi sözlüksel başların, hangi konumlardaki ad öbeklerine yükleneceğini düzenleyen alt kuramdır.⁹⁴ Rol kuramı, fiilleri rol yükleyen; isimleri rol yüklenen öbekler olarak kabul eder ve dillerde bir takım evrensel roller olduğunu varsayar.⁹⁵ Eden (agent) *Ali kitabı okudu*; etkilenen (patient) *Ali kitabı yırttı*; konu (theme) *Ali araba aldı*; deneyimci (experiencer) *Ali bu işe çok üzülüyor*; yer (location) *Ahmet Amasya'da yaşıyor*, hedef (goal) *Ali kitabı Ayşe'ye verdi*; yararlanıcı (benefactive) *Ali Ayşe'ye yardım ediyor*; kaynak (source) *Ali köpekten korkar*. Rol kuramı bağlamında geçen rol dökümleri genel olarak bu şekildedir⁹⁶

Üretici Dilbilgisinde ad öbeklerinin hangi durumu yüklendiklerini, durum yükleyicilerinin neler olabileceğini ve durum özelliklerini düzenleyen kuram; durum kuramıdır. Evrensel dilbilgisine durum yönetici bir öge ile kazandırılmaktadır.⁹⁷ Durum kuramına göre göndergesel ögelerin durum almaları zorunludur.⁹⁸ Sesbilgisel olarak ifade edilmiş her isim durum yüklenmelidir. Fiil ve isim çekim ekleri yönetici olduklarında kendilerinden önceki ögeye durum yükleyebilirler. Ancak durum yüklemede uyum önemlidir.⁹⁹

Üretici Dilbilgisinde bir öbeğin cümle içinde nereye taşınacağını ve ne kadar uzağa taşınacağını belirleyen alt kuram sınırlama kuramıdır. Taşıma işlemi sonrasında ortaya çıkan dilbilgisi dışılık ile ilgilidir.¹⁰⁰

Üretici Dilbilgisi Kuramının 1993'ten sonra geliştirilen evresi Yetinmecî Yaklaşımdır. Bir önceki evre olan Yönetim ve Bağlanma Kuramından farklı olarak Chomsky, tümüyle yapısal ilişkiler üzere kurulmuş olan yönetim kavramı yerine Evrensel Dilbilgisi kavramını öne sürer.¹⁰¹ Evrensel Dilbilgisinin önceki görünümüleri, alt

⁹⁴ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 220.

⁹⁵ Kerimoğlu, a.g.e., s. 89.

⁹⁶ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 220.

⁹⁷ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 106.

⁹⁸ Noam Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil*, s. 120.

⁹⁹ Kerimoğlu, a.g.e., s. 90.

¹⁰⁰ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 229.

¹⁰¹ Chomsky, *Dilin Mimarisi*, s.viii; İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 278.

kuramlarla zenginleşerek geniş bir dallanma alanı arz etmekteydi. Minimalist Yaklaşımında bu anlayış en alt seviyeye indirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kuram bazı yönlerden diğer kuramlardan ayrılmaktadır. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin temelini oluşturan derin yapı ve yüzey yapılar bu kuramda yer almamaktadır. Yetinmeci Yaklaşımında sözdizimsel bileşen, anlamsal yorumlamanın yapıldığı mantıksal boyut (mantıksal düzey) ve sesbilimsel yorumlamanın yapıldığı sesbilimsel boyuttan oluşmaktadır.¹⁰²

Evrensel dilbilgisinin önceki aşamalarında d-yapı ve y-yapı arasındaki bağı kuran dönüşüm kavramı, Yönetim ve Bağlama Kuramında yerini taşıma kavramına bırakmıştı. Ancak Yetinmeci Yaklaşımında taşıma kavramının yanına birleştirme (merge) ve seçme (select) kavramları da eklenir. Sözlükçede oluşan bilgi seçme-birleştirme-taşıma birimi tarafından sesbilgisel ve mantıksal biçim bölümlerine sahip olan okuma bölümüne aktarılır. Bu bölüm ses ve anlamın buluşma noktasıdır.¹⁰³ Buradan da anlaşılmaktadır ki Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramınının 1980 öncesi kuramlarında anlam derin yapı ile ilişkilendirilirken bu Yetinmeci Yaklaşım ile birlikte biçim ile ilişkilendirilmiştir.

Yetinmeci Yaklaşımından önceki kuramlar sözdizimsel yapıların ağaç yapılarına zengin bir yapı kazandırmışlardı. Aynı zamanda yapılan incelemelerle doğal dillerin temelde aynı olduğu savı kuvvetlenmiştir. Diller arasındaki benzerlik boyutunun keşfi ile özel dilbilgilerinin en önemli bileşeni olarak Evrensel Dilbilgisini düşünmemizi olanaklı hale getirmiştir.¹⁰⁴ Yetinmeci Yaklaşım genişletilen sözdizimsel yapıların dil araçlarını minimize ederek ortak Evrensel Dilbilgisine ulaşmak noktasında bir kapı aralamıştır.

Evrensel Dilbilgisine kısıtlayıcı bir yaklaşımla bakıldığında, Yetinmeci Program (Minimalist Program) içerisindeki açıklayıcı yeterliğe ulaşılacağı görülmektedir.¹⁰⁵ Yetinmeci Yaklaşımla evrensel dilbilgisi dile özel niteliklerden arındırılmaya çalışılmıştır.

Dilbilim tarihine baktığımızda genel olarak Betimlemeli, Yapısalcı ve Üretici Dönüşümsel Dilbilim ayrımı göze çarpmaktadır. Bu ayrım, modern dilbilimde olduğu kadar olmasa da Arap dilbiliminde de mevcuttur. Çünkü Arapların nezdindeki üretici dilbilim, betimleyici yapısalcı dilbilime karşıt olarak değil de ayrı bir dilbilim modeli olarak doğmuştur. Betimleyici dilbilim genel olarak Amerika ve Avrupa'ya tahsillerini

¹⁰² Özsoy, a.g.m., s. 11.

¹⁰³ Kerimoğlu, a.g.e., s. 93.

¹⁰⁴ Noam Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 45-46.

¹⁰⁵ Noam Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, s. 22.

tamamlamak için giden Mısırlı dilbilimciler tarafından şekillenirken, üretici dilbilim yetmişli yılların başında başlayan genel olarak Faslı dilbilimcilerin şekillendirdiği bir dilbilim modeli olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶

Dönüşümcülerin savundukları dilbilgisi ilkeleri ve eski Arap dilbilimcilerin savundukları dilbilim ilkeleri birbirlerinden çok farklı değildir. Arapça dilbilgisi birkaç yönden üretici dönüşümsel dilbilgisi ile uyumaktadır. Öncelikli olarak her ikisi de aklî bir temele dayanmaktadır. Chomsky dilin aklî bir meleke olduğuna vurgu yapmaktadır. Her ikisinde de aslî-fer'î¹⁰⁷ meseleleri tartışılmaktadır. Diğer yandan Arap dilinde önemli bir yere sahip olan âmîl meselesi¹⁰⁸ Chomsky dilbiliminde de vardır. Chomsky dilbilimindeki dönüşüm kurallarına baktığımızda Arap dilbiliminde de buna benzer kurallar bulunmaktadır. Chomsky ve Abdulkâhir el-Cürçânî'nin (ö. 471/1078) dilbilime yaklaşımları noktasında bazı benzerlikler olduğu düşünülmektedir. Nitekim her ikisinde de dilbilgisi/nahiv sadece iletişim aracı değildir. Aynı zamanda fikrî bir yapı da arz etmektedir. Cürçânî'ye göre kişi konuşurken dilbilgisi kurallarından bağımsız bir konuşma edimi gerçekleştiremez, öncelikle kendi içinde dil yetisi ile anlamsal bir düzen oluşturur daha sonra konuşurken kelimeleri ve cümleleri dilbilgisi kuralları vasıtasıyla dışı vurarak konuşma edimini gerçekleştirmektedir.¹⁰⁹ Chomsky ve Cürçânî dildeki soyut düşünme kriterlerine kişinin yaratıcılığı açısından bakmaktadırlar. Dilsel kurallar Chomsky'de aklın iç bölgesinde ve mantıkta bulunur. Cürçânî'de ise kişinin

¹⁰⁶ Fâtıma el-Hâşimî Bekkûş, *Neş'etu'd- Dersi'l- Lisâniyyi'l-Arabiyyi'l- Hadîs*, Kâhire, İtrak li'n- Neşri ve't- Tevzi', 2004, s. 3.

¹⁰⁷ Üretici dönüşümsel dilbilimde asıl olarak bilinen derin yapıdır. Bunun kriteri de dilin edinç boyutudur. Fer'î olan ise yüzey yapıdır. Bu da dilin edim boyutu ile temsil edilmektedir. Yani asıl ve fer' Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi modelinde odak noktasıdır. Arap dilbiliminde ise asıl ve fer' meselesi kapsamında pek çok konu işlenmektedir. Arap dilbiliminde müzekker asıl, müennes fer'îdir. Nekra asıl ma'rife fer'îdir. Aynı şekilde müfred, müsenna, cemi, fiil, mastar konularında da bu şekilde bir tasnif söz konusudur. (Bkz. Ahmet Süleymân Yakût, *Fî İlmi'l-Luğati't- Tekâbulî*, İskederiye, Dâru'l-Ma'rifeti'l- Câmiiyye, 1985, s. 91.)

¹⁰⁸ Âmîl; ilişkisi olduğu kelimenin sonunda hareke ve harf değişikliği yapan kelimedir. İsimler veya fiiller üzerinde etki ederek onların ref', nasb, cezm gibi irap değişikliklerine uğramalarına sebep olan nevâsib, cevâzım, harf-i cerler bu gruptandır. Bu meselenin Üretici dönüşümsel dilbilgisini ilgilendiren boyutu ise; dönüşümcülere göre dilbilgisi derin yapı ve yüzey yapıyı birbirine bağlamalıdır. Derin yapı düşünceyle, idrakle ilgili alanı temsil etmektedir. Bu yapının incelenmesi de sadece yüzey yapıda görünen işlevlerin göz önüne alınmasıyla değil; aynı zamanda derin yapıdaki düşüncelerin etkileme, etkilenme gibi ilişkiler bağlamında göz önüne alınmasıyla mümkündür. Dönüşümsel dilbilgisinde öğelerin sınıflandırılması bir etkileyici yani âmîl faktörü ile olmaktadır. (Bkz. Abduh er- Râcihî, *en-Nahvu'l- Arabî ve'd- Dersu'l- Hadîs: Bahs fi Menhec*, Beyrut, Dâru'n- Nahdati'l- Arabiyye, 1986, s. 147-148.)

¹⁰⁹ Abdulkâhir el-Cürçânî, *Delâilu'l- İ'câz*, (nşr. Muhammed et- Tancî), Beyrut, Dâru'l- Kitâbi'l- Arabiyy, 1995, s. 56.

konuşmasında bunu görebiliriz.¹¹⁰ Ancak Chomsky'nin anlayışı insan tabiatına ve bu tabiatın kişinin özgürlüğü ile ilişkisine dönmekte iken; Cürcânî'nin anlayışı, insanın konuşmadaki yetisi ve bu yetinin ilahi güç karşısındaki durumuyla alakalı olan dini düşüncesi ile ilişkilidir.¹¹¹

Arap dilbiliminde Üretici dilbilgisi ile benzerlik kurulması yönünde çabalar olduğu gibi farklılıklardan da söz edilmektedir: Chomsky her dilin sahip olduğu genel evrensel dilbilim yasalarından bahsetmektedir. Klasik dönem Arap dilbilimcilerinde de evrensel bir bakış açısı olmasına rağmen ikisi arasında fark vardır. Chomsky'nin derin yapıların bütün dillerle örtüşeceği hususundaki söylemlerin doğruyu yansıtmadığı düşünülmektedir. Yani Chomsky'nin bahsettiği ölçüde bir evrensellik yoktur. Arap dilbilimcilerin bahsettiği evrensellik biçim ile alakalıdır. Konu ile alakalı değildir. Mantıksal bir durumdur bu. Her dilde isim, fiil, harf vardır ve insanlar konuştuklarında derin yapıyla konuşmazlar. Aynı şekilde Ebu'n- Nasr el-Fârâbî'de (d. 872- ö. 950) de biçimsel bir ayırım söz konusudur. O, cümleler kurallar vs. şeklinde bir ayırma gitmiştir. Bu ayırım bütün dillerde vardır.¹¹² Bu durumda bazı Arap dilbilimcileri biçimsel olarak bir evrensellik olduğunu kabul ediyor ancak yüzey yapıların derin yapıya dönüşerek evrensel bir dilbilim anlayışı sunabileceğini varsaymıyorlar.

Chomsky'nin geliştirmiş olduğu Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi modeli, eleştirilere rağmen bu sahada çalışan Arap dilbilimcilerin ilgisini çekmiştir. Öyle ki bu dilbilim modeli Arapça metinlere uygulanarak Arap Dilbiliminde yeni çalışmaların yapılmasına vesile olmuştur. Üretici Dönüşümsel dilbilim alanındaki Arapça çalışmalar öncelikli olarak tercüme şeklindeki çalışmalar olsa da, Chomsky dilbilim anlayışının Arap dilbilimine uygulanarak Arapça metinlerde örneklendirildiği ve karşılaştırmalı olarak sunulduğu çalışmalar da mevcuttur. Sözelimi Dâvud Abduh ÜDD'nin Arap dünyasındaki ilk temsilcilerinden sayılmaktadır. ÜDD'nin ilke ve verileri ile Arap dilinin sesbilimsel olarak incelemesini yapmıştır. Aynı zamanda Standart Kuram ve Genişletilmiş Standart Kuram çerçevesindeki ilke ve kavramlardan yola çıkarak Arapçada sözdizime dair incelemelerde de bulunmuştur. Arapça yapılarıdaki cümlenin dizilişine yönelik incelemeler; derin yapı-yüzey yapı ayırımından yola çıkarak

¹¹⁰ Cürcânî, a.g.e., s. 273.

¹¹¹ Ahmet el-Mehdî el-Mansûr, “*en- Nazariyyetu 't- Tevlîdiyyetu 't- Tahvîliyye ve Tatbîkâtüha fi 'n- Nahvi 'l- Arabî*”, *Mecelletu Câmiati 'l- Kudsi 'l- Meftûhât li- Ehbâs ve 'd- Dirâsât*, S. 29, Yıl 2, 2013, s. 328-330.

¹¹² Yakût, a.g.e., s. 95-97; Ebu'n- Nasr el-Fârâbî, *İhsâu 'l-Ulûm*, (nşr. Osmân Muhammed Emîn), Mısır, Matba'atu's- Sa'âde, 1931, s. 3-4.

temellendirilmeye çalışılmıştır.¹¹³ Bu hususta birkaç çalışmayı inceleyecek olursak: Mişel Zekeriyâ'nın *Mebâhis fi'n-Nazariyyeti'l- Elsuniyye fî Ta'lîmi'l-Luğa* adlı eserine baktığımızda, yazar genel olarak kitabında Üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramında ele alınan konular üzerinde durmaktadır. Ancak dil öğretimi noktasında temel bir takım dilbilimsel uygulamalara da değinmektedir. Yazar, Üretici Dönüşümsel modelin geçirdiği evreleri, Chomsky'nin ortaya koyduğu çalışmaları ele almaktadır. Aynı zamanda üretici dönüşümsel dilbilgisi modelinin anlamsal yapısı üzerinde durmaktadır. Çocuğun dilsel gelişimi, dili kazanımı, geçirdiği dilsel aşamalar, çevrenin etkisi gibi konularda üretici dönüşümsel dilbilgisi modelinin temel kavramlarından yararlanmıştır.¹¹⁴ Mişel Zekeriyâ Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi modelinin dilbilim içinde doğup, çok geniş alanlara yayıldığına temas etmekte ve bu dilbilim modeli ile dil yapısının insan aklının yapısını belirlediğini vurgulamaktadır.¹¹⁵

Mişel Zekeriyâ'nın dönüşümsel dilbilim anlayışı ekseninde başka bir çalışması da *Buhûs Elsuniyye Arabiyye* adlı eseridir. Modern dilbilim teorileri ışığında Arap dilbilim geleneğinin modern bir yaklaşımla ele alınarak Evrensel Dilbilim düşüncesine Arap dilbilim düşüncesi ulaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sîbeveyh'in (ö. 180/796) el-Kitab adlı eseri modern bir bakış açısı ile ele alınarak, Chomsky'nin dönüşüm metodu ve Sîbeveyh'in cümle yapıları hakkındaki görüşleri etrafında bir değerlendirilme sunulmaktadır.¹¹⁶

Mişel Zekeriyâ'nın Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi sahasında yaptığı bir diğer çalışma da *el- Elsuniyyetu't- Tevlîdiyye ve't- Tahviliyye ve Kavâidu'l- Luğati'l Arabiyye* adlı eseridir. Bu Kitapta üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramının genel kuralları verilerek Arapçanın cümle yapısı Üretici dönüşümsel dilbilgisi kurallarına göre ele alınmaktadır.¹¹⁷

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi sahasında yapılan bir diğer çalışma da Abduh er-Râcihi'nin *en-Nahvu'l- Arabî ve'd- Dersu'l-Hadîs: Bahs fi'l- Menhec* adlı çalışmasıdır. Yazar bu kitapta Arap grameri hakkında bilgi verdikten sonra öncelikle Betimleyici

¹¹³ Hâfiz İsmâîlî Alevî, *el-Lisâniyyât fi's- Sekâfeti'l- Arabiyyeti'l- Mu'âsıra: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye fî Kadâyâ't- Telakkî ve İşkâlâtih*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2009, s. 265.

¹¹⁴ Mişel Zekeriyâ, *Mebâhis fi'n-Nazariyyeti'l- Elsuniyye fî Ta'lîmi'l-Luğa*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmî'iyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1985, s. 30.

¹¹⁵ Mişel Zekeriyâ, a.e., s. 101.

¹¹⁶ Mişel Zekeriyâ, *Buhûs Elsuniyye Arabiyye*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmî'iyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1992, s. 50-51.

¹¹⁷ Mişel Zekeriyâ, *el- Elsuniyyetu't- Tevlîdiyye ve't- Tahviliyye ve Kavâidu'l- Luğati'l- Arabiyye*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmî'iyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1986, s. 28.

Dilbilgisi daha sonra Dönüşümsel Dilbilgisi konularını ele almıştır. Arap dilbilgisi ve dönüşümsel dilbilgisi arasındaki ortak meseleler¹¹⁸ ve Chomsky'nin betimleyici dilbilgisi anlayışına itirazları¹¹⁹ gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu üslupla kaleme alınan başka eserler de bulunmaktadır. Nitekim Ramazan Abduttevvab'ın *el-Medhal ilâ İlmi'l- Luğa* adlı eseri ve Muhammed Ali el-Hûlî'nin *Kavâidu't- Tahvîliyye li'l -Luğati'l- Arabiyye* adlı eserinde de genel dönüşüm kuralları ele alınarak bu kurallar çerçevesinde Arap Dilbilimi açıklanmaya çalışılmıştır.

Muhammed Mahmûd Gâli, *Eimmetu'n- Nuhât fi't- Târîh* adlı eserinde Chomsky'den geriye doğru bir sıralama sunarak Üretici Dönüşümsel Dilbilim hakkında bilgi vermektedir.

Ahmet Süleymân Yakût *Fî İlmi'l- Luğati't- Tekâbulî* adlı eserinde ÜDD anlayışının genel tablosunu çizerek kuramın geçirdiği aşamaları anlatmıştır. Arapçadaki aslî-ferî', Chomsky dilbiliminde derin yapı-yüzey yapı meselelerini karşılaştırmalı olarak ele almıştır.¹²⁰

Nihâd el-Mûsâ Arap dilbilgisini modern dilbilim yöntemleri ışığında sunmaya çalışmaktadır. Zaman, mekan, insan faktörüne rağmen Evrensel Dilbilim anlayışının varlığını ortaya koyarken yöntem olarak Chomsky dilbilim anlayışında kullanılan sezgiye de yer vermektedir.¹²¹ Ele aldığı konulara baktığımızda öncelikle yapısalcılık hakkında genel bir bilgi verir. Chomsky'nin yapısalcılara eleştirisinden bahseder. Aynı zamanda Arap dilbilim geleneğinde tartışılmalı bir konu olan asıl/fer' meselesine Sîbeveyh üzerinden bir inceleme sunar. Üretici dönüşümsel dilbilim konuları Arap dilbiliminde nasıl karşılık bulmuş bu konulara değinir.¹²²

Âdil Fâhûrî, *el-Lisaniyyetu't- Tevlîdiyye ve't- Tahvîliyye* adlı eserinde Dönüşümsel Dilbilgisi teorisinin geçirdiği aşamaları sunmaktadır. Dönüşüm kurallarının Arap dilbilimine uygulanması konusunu ele alarak; dilsel yapılar, cümle yapısı, genel kurallar hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda Chomsky dilbilim görüşlerini

¹¹⁸ Abduh er-Râcihî, a.g.e., s. 157.

¹¹⁹ Abduh er-Râcihî, a.g.e., s. 111.

¹²⁰ Ahmet Süleymân Yakût, *Fî İlmi'l-Luğati't- Tekâbulî: Dirâse Tatbikiyye*, İskenderiye, Daru'l-Ma'rifetu'l- Câmi'iyy, 1975, s. 91.

¹²¹ Nihâd el-Mûsâ, *Nazariyyetu'n- Nahvi'l- Arabî, fî Dav'i Menâhici'n -Nazari'l- Luğaviyyi'l- Hadîs*, Amman, Dâru'l- Beşîr, 1987, s. 11.

¹²² Nihad el-Musa, a.g.e., s. 60-64.

benimseyenlerin katkılarından ve dilbilim modelinin geçirdiği aşamalardan bahsetmektedir.¹²³

ÜDD kuramının ilke ve yöntemlerinin Arap diline uygulanması noktasındaki kapsamlı çalışma Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihrî eliyle olmuştur. Fâsî, çalışmalarında ÜDD metot ve kavramlarını Arap diline aktararak bu alanda bir birikim oluşmasını sağlamıştır. Arap dili verilerini sözdizimsel, biçimsel, anlamsal bakımdan ÜDD ilke ve parametreleri ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Chomsky metodolojisine uygun olarak gelişen Fâsî yaklaşımında kronolojik olarak bir değerlendirme yapıldığında öncelikli olarak Standart Kuram ve Genişletilmiş Standart Kurama yönelik çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu bağlamda derin yapı, yüzey yapı, sözdizim, dil yetisi meselelerine dair incelemeler, analizler yapılarak; Arap dili ve grameri ÜDD açısından incelenmiştir. Daha sonra kuramın Yönetim ve Bağlama ilke ve yöntemleri ekseninde cümle, öbek yapı, gönderim, uyum, işlevsel yapı gibi konular ele alınmıştır. Fâsî bu ilkelerden hareketle cümlelerin sözdizimsel açıdan ağaç yapılarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Daha sonraki aşamada ise doğal dillerin göreceliğinden sıyrılarak evrensel özellikleri olan soyut, matematiksel bir dil olan yapay bir dil geliştirmek suretiyle ağaç yapılarındaki ayrıntılar en aza indirilmeye çalışılmıştır. Bu, hem Chomsky hem de Fâsî dilbilim metodunda göze çarpan bir durumdur.

Çalışmamızın bu bölümünde ÜDD'nin ilke ve kavramları sunularak Fâsî'nin bu alanda yaptığı çalışmaların anlaşılır kılınması amaçlanmıştır. Ayrıca Arap dilindeki ÜDD'ne yönelik bir takım çalışmalara yer verilerek Fâsî'nin bunlar içindeki yeri öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde; Fâsî'nin hayatı, eserleri ve dil tasavvuru incelenecek; ikinci bölümde ise Fâsî'nin temel görüşleri Arapça örneklerle sunularak, Chomsky metotları ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

¹²³ Âdil Fâhûrî, *el-Lisaniyyetu't- Tevlîdiyye ve 't- Tahvîliyye*, Beyrut, Dâru't- Talî'a, 1980, s. 7.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ'NİN

HAYATI, ESERLERİ

VE

DİL TASAVVURU

1.1. Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri'nin Hayatı ve Arap Diline Yönelik Hizmetleri

Arap dilbilimi alanında çalışmalar yapan Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, 20 Nisan 1947 yılında Fas'ın Fes şehrinde dünyaya gelmiştir. Çocukluk dönemi Fas'taki Fransız sömürgesinin son on yılına tekabül eden Fâsî, edebî zevke sahip bir ailede yetişmiştir. Arap Dili, İslam Edebiyatı, Karşılaştırmalı Dilbilim alanlarında pek çok çalışma yapmıştır. Fas'taki dilbilim kuruluşlarında başkanlık görevlerinde de bulunan Fâsî, liyakatinden ve başarılarından dolayı Kral II. Abdullah tarafından Bilim ve Kültür ödülü ile ödüllendirilmiştir.¹²⁴

İlköğrenimini Fas'ta tamamlayan Fâsî, matematik, Fransızca ve Arapçada büyük başarı göstermiştir. Felsefe alanında uzmanlaşmayı istemiş ancak dersleri kısır ve niteliksiz görmesinden dolayı filolojiye yönelmiştir. 1968 yılında Fes'teki Beşeri İlimler ve Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun olmuştur. Buradaki eğitimini tamamlayan Fâsî, Sarbone Üniversitesinde genel dilbilim ve Arapça alanında doktora çalışmasını yapmıştır. Arap dilbilimi, filoloji (fikhu'l- luğa) alanlarında da doktora çalışmaları yapmıştır.

Fâsî, Rabat'taki V. Muhammed Üniversitesinde Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesinde Karşılaştırmalı Arap Dilbilimi alanında profesördür. 1994-2005 yılları arasında V. Muhammed Üniversitesinde Ta'rib Araştırmaları ve İncelemeleri Enstitüsü'nde müdürlük yapmıştır. Mağripteği dilbilim topluluğu kuruluşunun başkanlığını yapan Fâsî, aynı zamanda Dilbilim Araştırmaları dergisinde müdürlük yapmıştır. 1999-2003 yılları arasında Mağrip'te eğitimin iyileştirilmesi ve düzenlenmesine yönelik oluşturulan Ulusal Kurula üye olarak seçilmiştir. Pek çok uluslararası konferansa konuşmacı olarak katılmış, dersler vermiştir. Dilbilime yönelik çeşitli konularda Stanford, MIT, Harvard, Sarbonne Üniversitesi (III Paris), Paris Diderot VII Üniversitesi, Leiden Üniversitesi, Stuttgart Üniversitesi gibi kurumlarda konferans vermiştir.¹²⁵

Fâsî, Mecmeu'l- Luğati'l- Arabiyyeti'l- Lîbî'de (Libya Arapça Kurumu) üyelik, Riyad'daki Arapçaya hizmet amaçlı Uluslararası Kral Abdullah Merkezi'nin Genel

¹²⁴ King Faisal International Prize, Profesör *Abdulkâder el-Fâsî el-Fihri*, 2017, <http://kfip.org/ar/professor-abdelkader-fassi-fehri>, (09.06.2017), s. 1.

¹²⁵ Al- Jazeera, *Abdulkâder el-Fâsî el-Fihri*, 2014, <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons>, (09.06.2017), s. 1.

Sekreterlik üyeliği ve Doha’da “Arapçanın Tarihsel Sözlüğü Projesi” nin akademik kurulunda üyelik gibi birçok uluslararası projeye katılarak dilbilim alanındaki çalışmalara katkı sağlamıştır.

Arap dilinin teorik yapısını modern yöntemler çerçevesinde yeniden kurmaya çalışmıştır. Yetmişli yıllardan beri Avrupa Üniversiteleri ile girdiği sıkı ilişkiden ve aldığı dilbilim donanımından dolayı Arap dünyasındaki dilbilimsel meselelere modern dilbilim yöntem ve teknikleri ile yaklaşmıştır. Arapça alanında ele alınan dilbilim konularına katkı sağlamıştır. Ona göre dil sadece iletişim aracı ya da kimlik kartı niteliğinde değildir; aynı zamanda insanlık tarihi boyunca süregelen değişim ağında, iktisadî ve kültürel açıdan bir etken durumundadır. Ona göre dil, kültür ve egemenlik alanlarının yanı sıra siyasi, iktisadî, medya ve dijital alanda da bir rekabet alanı sunmaktadır. Fâsî’ye göre Arapçanın kalkınması ve yeniden canlanması için bilimsel araştırmaların yanı sıra Arapçanın günlük, idarî, iktisadî hayattaki işlevlerini gözeten siyasi bir kararın olması da gerekmektedir.¹²⁶

Fâsî, Fas’ta belli bir dili zorla kabul ettirmek için bir yaptırım uygulanmadığını ve hiçbir vatandaşın baskı altında bir süreç yaşamadığını düşünmektedir. Bilakis Faslılar üçlü doğal bir kimlik yapısını benimsemektedirler. Bu üçlü yapının temel dayanak noktaları, İslam, Araplık ve Berberlik’te kendini göstermektedir. Ona göre dil, sadece kimlik ve yöneticilik değildir. Aynı zamanda fikrî, kültürel, iktisadî alanda, medya alanında, dijital alanda, siyasi alanda bir uğraş aletidir ve alanıdır. Dil; kültürel, ilmî, teknik bir problem olmasının yanında siyasi açıdan da bir problemdir. Siyasal otoritenin dile yaklaşımı halka verilen değeri göstermektedir. Ona göre halk, kendi etnik dilini konuşamıyorsa insani olan gerçekleşmemiş, insana değer verilmiyor demektir.¹²⁷

1.2.Eserleri

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi teorisini Arap dilinde en kapsamlı şekilde inceleyen Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri’dir. Çalışmalarında Arap dilbilimini biçimsel, yapısal, sözlüksel ve anlamsal olarak inceleyen Fâsî, Arap dili verilerini betimsel açıdan yeni verilerle ortaya koymuştur. Fâsî, dilbilim incelemelerine Batı ve Arap literatüründeki

¹²⁶ Al-Jazeera, *Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri*, 2014, <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons>, (09.06.2017), s. 1.

¹²⁷ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *Hivâru’l- Luğa*, (yay. haz. Hâfız İsmâîl el-Âlevî), Rabat, Zâviyetu’l- Fen ve’s- Sekâfe, 2007, s. 198.

dilbilim maddesini inceleyerek, epistemolojik tahlillerde bulunarak başlamaktadır. Fâsî'nin dilbilim konuları ile ilişkili eserlerinin kronolojik sıralaması aşağıdaki gibidir:

- 1985, el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye: Nemâzic Terkîbiyye ve Delâliyye (المعجم العربي: نماذج تحليلية: السانيات واللغة العربية: نماذج تركيبية ودلالية) Dilbilim ve Arap Dili: Yapısal ve Anlamsal Örnekler)
- 1986, el-Mu'cemu'l-Arabî: Nemâzic Tahlîliyye Cedîde (المعجم العربي: نماذج تحليلية جديدة) Arap Sözlüğü: Yeni Çözümleyici Örnekler/Modeller)
- 1990, el-Binâ'u'l- Muvâzî: Nazariyye fi Binâi'l- Kelime ve Binâi'l- Cümle (البناء) (الموازى: نظرية في بناء الكلمة وبناء الجملة Denk Yapılar: Kelime ve Cümle Yapısındaki Teori)
- 1997, el-Ma'ceme ve't- Tevsît: Nazarât Cedîde fi Kadâyâ'l- Luğati'l- Arabiyye (المعجمة و التوسيط: نظرات جديدة في قضايا اللغة العربية Sözlük ve Değiştirgen: Arap Dili Meselelerinde Yeni Kuram)
- 1998, el-Mukârene ve't-Tahtât fi'l- Bahsi'l- Lisâniyyi'l- Arabî (المقارنة والتخطيط في) (البحث اللساني العربي: Arap Dili Araştırmalarında Karşılaştırma ve Düzenleme)
- 2007, Hivâru'l- Luğa (حوار اللغة) Dil Diyalogu)
- 2003, el-Luğa ve'l-Bîe (اللغة والبيئة) Dil ve Çevre)
- 2009, Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye (معجم المصطلحات اللسانية) Dilbilim Terimleri Sözlüğü)
- 2010, Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye fi'l- Mağrib (أزمة اللغة العربية في المغرب) Fas'ta Arap Dili Krizi)
- 2010, Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye ve Hendesetühâ: Dirâse İstikşâfiyye Edneviyye (ذرات اللغة العربية وهندستها: دراسة استكشافية أدنوية) Arap Dilinin Birimleri ve Geometrisi: Yetinmecî Sezgisel İnceleme)

1.2.1. el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye: Nemâzic Terkîbiyye ve Delâliyye

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi modeli çerçevesinde Arap Dilbilim meselelerinin incelendiği bu kitap dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde ÜDD'nin genel kavram ve ilkeleri ele alınarak dilbilim hakkında bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında Arap dilindeki metodolojik ve düşünsel bazı problemler konulara değinilmiştir. İkinci bölümde; ÜDD'nin öbek yapı kuralları çerçevesinde Arap dilindeki sözdizime dair

meselelerin incelemesi yapılmıştır. Aynı zamanda öbek yapı kurallarını aşarak temel sözdizimi dışına çıkan cümle yapıları da incelenmiştir. Üçüncü bölümde; Yönetim ve Bağlama Kuramı çerçevesinde denetim, artgönderim, uyum meseleleri ele alınmış ve bunların işlevsel yapılarına dair bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde; sözlüksel yapıdaki tek terim ve çok terim problemleri, ta'rib konusunda tartışılan meseleler, sözlüksel alan, anlamsal alan gibi konulara değinilmiştir. Fâsî, Arap dilinde ta'rib konusundaki problemler üzerinde durarak hatalı bir takım tasavvurları barındırmasından dolayı ta'rib meselesi ile ilgilenen kuruluşların takip ettiği bazı yöntemleri tenkit etmiştir. Böylelikle ta'rib probleminin anlamsal boyutlarından bir kaçını ele alınmıştır. Fâsî, terimlerin Arapçaya aktarılması esnasında bazı kelimelerin yeni anlamlar kazandığını belirterek bunların kontrol altına alınmasını önermiştir. Fâsî, kitabın sonunda Fransızca, İngilizce ve Arapça olarak oluşturduğu sözlüksel çalışmasıyla eserde geçen ve ÜDD'nde kullanılan terimlere yönelik bilgi vermiştir.

Karşılaştırmalı dilbilim çerçevesinde kaleme alınan bu kitapta Modern Arapça, Klasik Arapça ve Ammice arasındaki ilişkiler sebebiyle betimsel yönden bir dilbilgisi oluşturmak hedeflenmiştir. Artsüremli dilbilim bağlamında Arap dilinin geçirdiği aşamalar ve gelişmeler incelenmiştir. Aynı zamanda bu kitapla Arap dili ve lehçeleri psiko-linguistik açıdan ve -pratik anlamda kullanılıp anlaşılması için- teknik açıdan ele alınmıştır. Temel dilbilim metotları kullanılarak Arap dilbiliminin temel teorilerini kurmak amaçlanmıştır. Sonuçta ulaşılan verilerin, Arap dilinin eğitim-öğretimi ve kültürel açıdan incelemesi gibi problemlerin çözümünde kullanılması hedeflenmektedir.¹²⁸ Fâsî'nin bu eseri Arap dilinde ve dilbilim araştırmalarında kullanılan bazı bilgilerin hatırlanmasını; konuşanın dil yetisi ve dil ediminin doğal bir sonucu olan, dilbilgisi oluşturabilecek yeterli düzeydeki veriyi açıklamayı hedeflemektedir. Fâsî eserinde Arapça cümlelerin temel sözdizim yapılarını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Fâsî, bu eserine bilginin tanımı ile başlamıştır. Bilginin genel serüveninde dilbilimin bu alandaki konumuna temas ederek Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi teorisi ışığında çalışmalar yapanların ilke ve kurallarını ele alıyor. İlmi arka plan çerçevesinde ÜDD'nin kuruluşunu ve Chomsky'nin bu alanda yapmış olduğu teorik ve pratik

¹²⁸ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye: Nemâzic Terkîbiyye ve Delâliyye*, Rabat, Dâru Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1985, s. 34.

çalışmaları da incelemektedir.¹²⁹ Fâsî kitabında ele aldığı ilke ve kavramları Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi parametreleri ile açıklamaktadır.¹³⁰ Ayrıca ÜDD'nin Yönetme ve Bağlama Kuramı çerçevesinde yerellik-ayrıklık ilkelerini, yalın halde ve işlevsel durumda yönetim halindeki dilbilgisel durumları ve gönderime ilişkin ilkeleri açıklamaktadır.

1.2.2. el-Mu‘cemu’l-Arabî: Nemâzic Tahlîliyye Cedîde

Fâsî'nin bu kitabı dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Fâsî, ÜDD'deki uyum, sözdizim, anlamsal roller, öbek yapı kuralları, altulamama vb. kavramlara yer vermenin yanı sıra anlam alanına da değinmek suretiyle bu çerçevede teorik bilgiler vererek sözlük tasavvurunu oluşturmaya çalışmıştır. Bu bölümde ele aldığı konular genel olarak modern dönem sözlük incelemeleri hakkında bir perspektif sunmaktadır. Sözlük bilgisi bütün kelimelerin anlamlarını ve kelime gruplarının özelliklerini bilmeyi gerektirmez. Kelime grupları hakkındaki bilgiyi; öğrenmeden, doğuştan elde ederiz. Sözlüksel anlam dilsel bilgiler ve dilsel olmayan bilgiler arasındaki ayrımı gerektirir. Sözlük tarafından oluşturulan kelime bilgileri ve genel bilgiler arasındaki ayrım deneysel bir ayrımdır. Bu alanın belirlenmesi de ancak sözlüksel anlam teorisi ile mümkündür.

İkinci bölümde ise failin zikredilmediği yapıların analizi sunulmaktadır. Bu yapılar morfolojik, anlamsal ve öbekselle olarak incelenmiştir. Fâsî yeri geldiğinde Sîbeveyh, İbnü's-Serrâc, İbn Cinnî gibi klasik dönem dilbilimcilerden istifade etmesinin yanı sıra çözümlemede ve deneyime dayalı bazı noktalarda onlara ihtilaf etmiştir. Bu bağlamda Klasik dönem dilbilimcileri failin zikredilmediği yapıların meful yapısı olduğunu iddia ederken Fâsî, bunların bir kısmının meful bir kısmının müphem olduğunu söylemektedir. Meful olanların fiilleri geçişli iken müphem olanların fiillerinde geçişsizlik söz konusudur. Daha sonra bu bölümde ekler konusu ele alınmış ve konu olabilen ve olamayan ekler arasında bir ayrıma gidilmiştir. Üçüncü bölümde tefâul vezni; anlamsal, yapısal ve morfolojik açıdan incelenmiş ve dönüşlülleştirme (انعكاس:

¹²⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 23.

¹³⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 25.

reflexivisation)¹³¹, muhteva, belirleyiciler konularına ilişkin tahliller yapılmıştır. Son bölümde ise geçişlilik ve buna bağlı konular; morfolojik, anlamsal ve yapısal düzlemde ele alınmıştır. Bu bağlamda konusal/odaksal boyutta geçişlilik; etki, sebep ve hareke açısından bağlama konuları ile ele alınmıştır. Ayrıca odak kuralı ve yerellik kuralı arasında ayrıma gidilmiş ve geçişlilik meselesi odak konusu çerçevesinde incelenmiştir.¹³²

1.2.3. el-Binâ'u'l- Muvâzî: Nazariyye fî Binâi'l- Kelime ve Binâi'l- Cümle

Fâsî, bu kitapta Arapça'nın kelime yapısına dair ilke ve kuralları özel ve evrensel dilbilgisi parametreleri açısından ele almaktadır. Öbek yapı kuralları ve sözlüksel ve öbekselle birimlerin özellikleri oluşturularak ulamsal değıştirgenler belirtilmiştir. Bu işlem yapılırken kalıplar üzerinden gidilmiş; bilgiler ve olguların birbirinden ayrılması sağlanarak uygun bir yöntem bulunmaya çalışılmıştır. Ses, biçim, yapı, anlam, bağlam olarak karışıklık arz etse de kalıpların kendine has bir yapısı olduğu tespit edilmiştir.¹³³

Fâsî'nin bu kitabı altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ÜDD'nin ilke ve kalıpları çerçevesinde Aşamalı X kuramı, YBK, bağlama, taşıma gibi konular ele alınmaktadır. İkinci bölümde Arapça kelime ve cümle yapısındaki bazı özellikler dilbilgisel olma ve dilbilgisi dışı olma durumları açısından incelenmiştir. Bu bağlamda Fâsî kelimenin sözlüksel, yapısal, morfolojik ve fonetik alanlarda geçirdiği merhalelere yönelik genel bir model sunmaktadır. Bu modeller, Arap dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Arap dili, bükümlü bir dil olması hasebiyle sözlükte ve gramerde öbek yapı kurallarına uymaktadır.

Üçüncü bölümde uyum, zamir düşürme, zamir birleştirme konuları ele alınmaktadır. Aynı zamanda kapalılık arz eden yapıların, sözdizim, uyum, dilbilgisel durumla ilişkisi bağlamında bazı analizlerde bulunulmuştur. Dördüncü bölümde ise sözlüksel ve yapısal açıdan sıfatların özellikleri tahlil edilmektedir. Sıfat konusu bağlamında Klasik Arapçadaki sıfat-ı müşebbehe, ism-i fâil, ism-i meful konuları

¹³¹ Dönüşlülük; bir dilbilgisel yapıda birimler arasındaki anlamsal ve göndergesel yönden özdeşlik demektir. Bu bağlamda bir işi yapanın ve o işten etkilenenin aynı kişiyi gösterdiği eylemler de dönüşlü eylemlerdir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 103.)

¹³² Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Mu'cemu'l-Arabî: Nemâzic Tahlîliyye Cedîde*, 2. B., Rabat, Dâru Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1999, s. 183-187.

¹³³ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Binâ'u'l-Muvâzî: Nazariyye fî Binâi'l- Kelime ve Binâi'l- Cümle*, Rabat, Dâru Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1990, s. 9.

incelenmektedir. Aynı zamanda failin isimleri olarak kabul edilen yapılar; ulamsal, odaksal ve dilbilgisel açılardan analiz edilmiştir.¹³⁴ Beşinci bölümde failin zikredilmediği yapıların biçimsel dizgelerindeki eklerin morfolojik dağılımı incelenmektedir. Failin zikredilmediği yapılar YBK ışığında fiilin bir özelliği olması bakımından incelenmektedir.¹³⁵ Son bölümde ise düşürme kuralları ve biçimsel kurallar çerçevesinde isim öbekleri incelenmiştir. Fâsî'nin bu bölümde sunduğu örnekler Chomsky'ye (1970) uygun olarak oluşturulmuştur. Bu kitapta ele alınan konular sözdizim, meful üzere kurulu yapı, zamirler gibi önceki araştırmalara konu olan meselelerin daha derinden incelenmesi suretiyle ele alınmaktadır. Açıklayıcı bir derinliğe ulaşmak için bu olgular YBK'nın ilke ve parametreleri etrafında şekillenmektedir.¹³⁶

1.2.4. el-Ma'ceme ve't- Tevsît: Nazarât Cedîde fî Kadâyâ'l- Luğati'l- Arabiyye

Fâsî'nin çeşitli konferanslarda verdiği derslerin bir araya getirilmesinden oluşan bu kitap, sözlüğe yönelik yeni yaklaşımlar çerçevesinde dilbilgisel ve sözlüksel konular ile ilişkilidir. Bu kitapta ele alınan iki temel fikir söz konusudur. Birincisi; sözcüğün analizi cümlelerin analizinden farklı değildir. Nahiv kuralları sadece cümlelerle örtüşmez aynı zamanda sözcüklerle de örtüşmektedir. İkinci olarak da sözlükselleşme (lexicalization) sadece kelimeler ile sınırlı değildir. Aynı zamanda sözlüksel birimler pek çok kelimeye çözümlenmiş olabilir. Fâsî'nin bu çalışması beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm fiil yapıları ve anlamsal rollere ilişkindir. Fâsî'nin anlamsal ve yapısal boyutları olan bir konu seçmesinde; hem edebiyat hem de dil sahasında işlevsel olarak bulunması mümkün olan, dilsel ve anlamsal teorisinin inşa edilmesine imkan veren, ontolojik ve düşünsel açıdan anlamsal yapılar ve öbek unsurlarının tasavvur edilebilmesi rolü vardır.¹³⁷ İkinci bölümde Fâsî, Arap dili ve bu alandaki araştırmaları karşılaştırmalı dilbilim yöntemiyle incelemiştir. Bu bölümde Fâsî, gözlemleri ve incelemeleri sonucunda bir dili konuşan kimsenin bütün dilleri konuşmasının mümkün olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çünkü bütün değişkenlerin değerleri, kişinin konuştuğu dilin dizgesinde gizli

¹³⁴ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 146.

¹³⁵ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 224.

¹³⁶ Alevî, a.g.e., s. 283.

¹³⁷ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Ma'ceme ve't- Tevsît: Nazarât Cedîde fî Kadâyâ'l- Luğati'l- Arabiyye*, Rabat, el-Merkezu's- Sekâfiyyu'l- Arabî, 1997, s. 10-15.

olarak bulunmaktadır. Bunların bir kısmı eşzamanlı, bir kısmı da artzamanlı dilbilim kapsamındadır. Bu bağlamda değiştirgenler, dilbilgisel olarak ya da işlevsel olarak kişilerde örtük surette bulunmaktadır.¹³⁸ Üçüncü bölümde konu (theme) olması açısından meful meselesi ele alınmaktadır. Bu bağlamda Fâsî, odaklamada yüklemün olay rolünün bulunduğunu varsayarak ekleri yüklemlere birleştirme yöntemini önermiştir.¹³⁹ Dördüncü bölümde Fâsî, Arapçanın sözlükselleşme ve uygulama alanına dair problemleri ve bu problemlerden kaynaklanan bir takım meseleleri ele almaktadır. Sözlüksel yapı ve kelimeler arasındaki ilişkileri gözlemek amacıyla bazı kurallardan bahsetmiştir. Sözlükselleşmenin biçim ve içerik açısından girdileri problemi ele alınmaktadır.¹⁴⁰ Son bölümde Fâsî, kompleks yüklem yapısı ile ilişkili olarak fiillerin geçişli, geçişsiz, dönüşlü, ettirgen olup olmama durumları bağlamında vezinleri incelemiştir.¹⁴¹ İlkeler ve değiştirgenler parametresi bağlamında Arap dilindeki bazı meselelere değinmiştir.

1.2.5. el-Mukârene ve't-Tahtât fi'l- Bahsi'l- Lisâniyyi'l- Arabî

Altı bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde ÜDD'nin son aşaması olarak kabul edilen Minimalist Yaklaşım esasları şematik ve dizgesel bakımından ele alınmaktadır. şemalardaki girdiler düzenlenerek daha derli toplu bir örneklendirme sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda değiştirgenler meselesine, taşıma ile ilgili şartlara, Aşamalı X kuramına ve yansıtma alanlarına dair bir sunum yapılmıştır.¹⁴² İkinci bölümde ÜDD'de biçimsel, yapısal ve sözlüksel dizge etrafında bir inceleme söz konusudur. Bu bağlamda fiilin biçim, dağılım ve çekimine göre incelemesi yapılmıştır. Aynı zamanda bölünme ve bölünmeme durumları, eklerin ayrı veya birleşik yazılması bazı yapısal kurallara göre ele alınmaktadır.¹⁴³ Fâsî'nin bu bölümde ele aldığı konulardan bir diğeri de isim tamlaması yapılarını yansıtma alanlarındaki dönüşümleri bağlamında belirliliğin bulunup bulunmaması durumuna göre analiz etmesidir. Böylelikle Fâsî, sıfatların, belirleyicilerin, niteleme öbeklerinin dilbilgisel açıdan dönüşümlerine, sözdizimsel yapısına, belirlilik durumuna göre türetildiği mekanizmaları ortaya koymuştur.¹⁴⁴ Fâsî,

¹³⁸ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tefsîr*, s. 46.

¹³⁹ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tefsîr*, s. 57.

¹⁴⁰ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tefsîr*, s. 62.

¹⁴¹ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tefsîr*, s. 108.

¹⁴² Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Mukârene ve't-Tahtât fi'l- Bahsi'l- Lisâniyyi'l- Arabî*, Rabat, Dâr Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1998 s. 15-36.

¹⁴³ Fâsî, *el-Mukârene ve't-Tahtât*, s. 65.

¹⁴⁴ Fâsî, *el-Mukârene ve't-Tahtât*, s. 109.

zarf öbeklerinin Arap dilinde modern bir betimlemesinin yapılmaması sebebiyle bir boşluğun oluştuğunu belirterek bu bölümde zarfların açıklayıcı, dağılımsal, dilbilgisel özelliklerini dikkate alarak bu boşluğu doldurmaya yönelik çalışmalar yapmıştır.¹⁴⁵ Bu bağlamda Fâsî, Arapçaki zarfların üretimsel açıdan işlevsel başların sağında bulduklarını ve zarf öbeklerinin dilbilgisel yapılarını ele alarak bunların yapısal özelliklerini ortaya koymuştur.¹⁴⁶ Beşinci bölümde Fâsî, dilbilim açısından üretilen terimleri ele alarak bunların dilin genel kurallarına ve dokusuna uyması gerektiğini söylemektedir. Son bölümde yazar, Arapçanın gelişimi ve zihinsel sözlük¹⁴⁷ alanlarında Arap dilinin kimlik problemine temas edilerek diglossia (ikideğişkelilik), gibi konular üzerinden Arapçanın zihinsel sözlüğüne dair incelemeler de bulunmaktadır.

1.2.6. Hivâru'l- Luğa

Fâsî'nin daha önce gazete ve dergilerde yayınlanan bir takım yayınlarının derlenmesi ve buna yeni çalışmaların eklenmesi suretiyle Hâfız İsmâîlî el-Alevî'nin Fâsî ile yaptığı mülakat-söyleşi tarzında bir eserdir. Fâsî'nin danışmanlığını yaptığı bu kitap, dilbilim konuları ile ilgili olan ve olmayan kimselerin; dilbilim, bilim, eğitim-öğretim, siyaset konularında akıllarına takılan sorulara cevap bulabilecekleri, tartışma ve tündengelim metotlarını barındıran metinlerden oluşmaktadır.¹⁴⁸ Bu eser, dilbilim sahasındaki gelişmiş araştırma yöntemlerine ile yazılmış olmasının yanı sıra çeşitli dönemlere göndermede bulunan bir çalışma niteliğindedir. Kitapta dilbilim konuları ile doğrudan ilişkisi olan ve olmayan birçok mesele ele alınmıştır. Fâsî, Arap dilbilim araştırmaları, Arap dilbilim mirası ve dilbilim, Fas'taki dil siyasetinin bugünü ve yarını arasındaki ilişki, Arap dili tartışmaları, ta'rib, Arap dili tarihi ve Ammice ile ilişkisi, dilsel çoğulculuk/çeşitlilik, dil siyasetine ve dil eğitimine yönelik alternatif yöntemler, dil ile ilgili kuruluşlar konularında merak edilen sorulara cevap vermektedir.¹⁴⁹ Fâsî'nin cevapladığı bu sorular iki kategoriye ayrılabilir; genel olanlar dilbilim araştırmaları

¹⁴⁵ Fâsî, *el-Mukârene ve 't-Tahtît*, s. 111.

¹⁴⁶ Fâsî, *el-Mukârene ve 't-Tahtît*, s. 134.

¹⁴⁷ Sözcükleri oluşturan sesler, konuşan-dinleyen zihninde sözcüğe yönelik bilginin oluşması için yeterlidir. Konuşanın zihninde önce kelimenin anlamına ses düzlemine doğru bir geçiş söz konusudur. Bu, insanın kelimenin anlamını öğrendiğinde zihinde oluşturduğu tasavvurdan ileri gelmektedir. Sözlük, konuşana-dinleyene bilimsel bir dil hazinesi sağlamaktadır. Aynı zamanda sözlük, hafızamızın karmaşık işlemlerini sağlamak için yeterli düzeydedir. Kelimelerin bağlantılı olduğu diğer sözcükleri depolamaktadır. (Bkz. Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 368-369.)

¹⁴⁸ Fâsî, *Hivâru 'l- Luğa*, s. 7.

¹⁴⁹ Fâsî, *Hivâru 'l- Luğa*, s. 9.

bağlamında, özel olanlar ise Fas'taki kimlik ve zaman içindeki Arap dili hareketliliğine yöneliktir. Fâsî'nin dil çalışmaları bağlamında başlattığı projenin yeni bir halkası niteliğinde olan bu kitap, hem dilbilim çalışmalarına hem de Arap kültürünü tanıtan değerlerin bir araya toplanmasına yönelik büyük bir katkı sağlamıştır.

1.2.7. el-Luğa ve'l- Bîe

Bu kitapta ta'rib, dil ve lehçe yönünden çeşitlilik, eğitimdeki reformlar, Arap dili vazı'ı, Arap dilinin devletin resmi dili olarak kabul edilmesi meselelerinin ele alınmasının yanı sıra iletişim, iktisad, teknoloji alanlarında ve diğer modern alanlarda ortaya çıkan meseleler de tartışılmaktadır. Fâsî, bu kitapta farklı konuları analiz ederek Fas'ta görmezden gelinen bazı problemleri kısa makaleler şeklinde ele almıştır. Fâsî, teknik soruların medeniyete ve kültüre ilişkin sorularla, ilmi boyutun da kimlik boyutuyla ilişkilendirildiği bir analiz modeli sunmaktadır. Aynı zamanda bu kitap; çeşitli tartışmalara açık olan, dilin çevre ile ilişkisinin kapsamlı bir tasavvurundan ve Arap dünyasındaki ve Fas'taki dilsel planlamanın serüveninden kaynaklanan pratik bir model de arz etmektedir. Dilin daha çok sosyolojik boyutlarının ele alındığı bu kitapta, dilin toplumsal şartlarla ve o toplumdaki dillerin birbirleriyle ilişkisi bağlamında sosyal meseleler ele alınmaktadır. Fâsî, eğitim konusundaki reformları, Üniversitelerin Arap dili araştırmalarındaki yeri gibi konuları da bu minvalde incelemektedir. Fas'taki dilsel çeşitlilik noktasında Fâsî, çocuğa okul öncesinde Ammice, kreşte ve anaokulunda Fransızca, ilkokulda Fasih Arapça, lisede ise tekrar Fransızca ve Arapça öğretilmesinin bilingualism (ikidillilik) ve diglossia (ikideğişkelilik) sorunlarına neden olduğu kanaatinde. Bu durum çocuğun dilsel gelişimine bir engel teşkil eder niteliktedir. Çünkü çocuğun bir dili tam öğrenmeden diğer dile geçmesi dil yeteneği kazanma noktasında bazı çalkantılara sebep olmaktadır. Bu bağlamda Fâsî, dilsel çeşitliliğin dengeli bir şekilde ilerlemesi için öncelikle ulusal, resmî dilin öğrenilerek dilsel çeşitliliğin toplumda bir bölünme meydana getirmemesi gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁰

1.2.8. Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye

Arapça, İngilizce ve Fransızca olmak üzere üç dilde yazılan bu sözlük çalışması, Fâsî'nin 1971-2009 yılları arasındaki eğitim, araştırma ve uygulama sürecinin sonucunda

¹⁵⁰ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *el-Luğa ve'l- Bîe*, Rabat, Menşûrâtu'z- Zaman, 2003, s.18- 56.

ortaya çıkan çabayı temsil eder niteliktedir. Fâsî bu çalışmayı Nâdiye el-Amrî ile birlikte gerçekleştirmiştir. Dilbilim sahasında yapılan çalışmalar neticesinde bu alanda pek çok kavram ve terim ortaya çıkmıştır. Bu yeni kavram ve terimler genelde Anglosakson, Latin ve Alman dillerine dayanmaktadır. Bunun sonucunda da ister yeni olsun ister eski Arap dilini bu Batı menşeli kavram ve terimlerden arındırmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı da Arap dilinde dilbilim sözlüklerine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Fâsî, klasik ve modern dilbilim kavramlarının anlam alanında kargaşalar olabileceğinden endişe ederek, sözlük çalışmasında klasik dönemde kullanılan kelimelerin fonksiyonu ile bu kelimelerin köküne inerek yeni terimler ortaya koymaya çalışan dilbilimcilerden farklı bir metot izlemiştir. Bu bağlamda Fâsî, Batı dillerinde olan pek çok dilbilim teriminin henüz Arapçaya nakledilememesinden dolayı sözlük oluştururken birçok yeni terime başvurmuştur. Modern dilbilim terimlerinin çoğunun İngilizce olarak ortaya konulmasından dolayı öncelikli olarak İngilizceden yola çıkarak sözlük sıralamasını oluşturmuştur.¹⁵¹ Fâsî bu sözlük çalışmasında Arapça ve diğer dillerde pek çok sözlükten istifade etmiştir.¹⁵²

1.2.9. Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye fi'l- Mağrib

Fâsî'nin kitaba bu ismi vermesinin sebebi, Arapçada yeniden üretilen bir takım terimler, dil kuruluşları ve günlük yaşamda Arap dilinin fonksiyonlarına yönelik problemlerin bir kriz niteliğinde olmasıdır. Aslında Arapçanın haddi zatında bir krizinden bahsedilmemektedir. Ancak sosyal hayatta, kurumlarda yaşanan kriz de bir ölçüde dili etkilemektedir.¹⁵³

Fâsî, bu kitabında özelde Fas olmak üzere Arap dünyasındaki tercüme faaliyetlerinin eksik yönlerini ve bir takım dilsel problemler bağlamında Fas'taki Arap dili krizini incelemiştir. Fâsî, çeşitli başlıklar altında Fas'taki dilsel yönden çoğulculuk, tercüme konuları bağlamında çeşitli analiz ve çözüm önerilerinde bulunmuştur.¹⁵⁴ Fas'ta genelde eğitim, özelde dil eğitimi alanında gündelik yaşamda Arap dilinde ortaya konulan bazı değişiklikleri ve eksiklikleri ele almıştır. Aynı zamanda Arap dili akademisinde VI.

¹⁵¹ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye*, Lübnan-Beyrut, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2009, s. 7.

¹⁵² İlgili sözlükler için (Bkz. Fâsî, *Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye*, s. 11.)

¹⁵³ Fâsî, *Hivâru'l- Luğa*, s. 219.

¹⁵⁴ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye fi'l- Mağrib*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2010, s. 11-14.

Muhammed kuruluşunun konumuna dair incelemelerde bulunmuştur. Fâsî, ayrıca modern Arap sözlüğü, eğitimdeki kriz, teknolojinin dil için gerekliliği konularına da temas etmiştir. Arap dilini her Faslı için medeniyet ve kimliğin temeli olarak görmesinden dolayı dil ile ilgili kuruluşları, bunların çalışmalarını, medya ile ilgili konuları da ele almıştır. Dilbilimin gelişimi bağlamında bazı tarihsel süreçlere değinerek Fas'ta dil ile ilgilenen kurumların oluşumu, ilmi faaliyetler, yayınlar, üniversitelerin projeleri, araştırmaları, kongreler, dil araştırmalarının geçirdiği durgunluk dönemleri gibi meselelere ilişkin gözlemlerini ve tahlillerini de eleştirel bir yaklaşımla sunmuştur.¹⁵⁵

1.2.10. Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye ve Hendesetühâ: Dirâse İstikşâfiyye Edneviyye

Fâsî, bu kitabında dilbilime yönelik yaptığı İngilizce ve Arapça çalışmaların sadece belirli kesimler tarafından okunması sebebiyle son yirmi yılda ele aldığı konuları tekrar gözden geçirerek iki dilde yaptığı çalışmalar arasında bir köprü kurmayı hedeflemiştir. O, bu kitabında Arap dilinin problematik meselelerini yeniden ele alarak iyileştirme çabası gütmüştür. Bu kitapta isimlerin ve eylemlerin (olaylar) kökleri, fiiller, fiil yapıları ve özellikleri, fiillere gelen ekler, dil mühendisliğine yönelik bir takım konular ele alınmaktadır. Bu konular ele alınırken Fâsî, ÜDD'nin Minimalist Yaklaşım kuramına göre karşılaştırmalı bir dilbilim metodu izlemiştir. Bu kitap; yapısal, anlamsal ve biçimsel düzlemde cereyan eden tartışmaları ve sonuçları içermektedir. Sezgisel karinelere yola çıkılarak yetinmecî bir yaklaşım oluşturulmaya çalışılmıştır. Arapçadaki biçimcilik bu yaklaşımın bir özelliği niteliğindedir. Bu kitapta aynı zamanda tümünden gelim metodu da kullanılmıştır.¹⁵⁶

Kitap altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde birimler, çoğullar, ekler ve değiştirgenler konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda Fâsî Arapçadaki sayı yapıları, tekil, çoğul, topluluk isimlerini incelemiştir. Fâsî, Arapçada betimleme için yeni vasıflara, verilere, modellere, şemalara, kavram ve ıstıhlara ihtiyaç duyulmasının yanı sıra mantıksal ve matematiksel biçimselliğe de ihtiyaç duyulduğu düşüncesindedir. Yazar, ortak bir model oluşturmak için Arap Dili Edebiyatı ve Batı Edebiyatındaki konuların yeniden ele alınmasına da ihtiyaç duyulduğu kanaatinde. İkinci bölümde cinsiyet,

¹⁵⁵ Fâsî, *Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 85-96.

¹⁵⁶ Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye ve Hendesetühâ: Dirâse İstikşâfiyye Edneviyye*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîdeh, 2010, s. 12-13.

belirleyicilik, belirsizlik ve yalın isimler konuları bağlamında isim öbekleri İngilizce-Arapça örneklerle karşılaştırmalı olarak sunulmaktadır. Bu çalışma önceki çalışmalara binaen cinsiyet, yalın isimler, özel isimler, belirlilik ve belirsizlik arz eden isimlere yönelik inceleme teşkil etmektedir.¹⁵⁷

Üçüncü bölümde fiillerdeki çoğul yapılar ele alınmıştır. Bu bölüm, çoğulların fiillerde görünmesine yönelik bir analiz ve yorum sunmaktadır. Fiillerdeki çoğullar isimlerdeki çoğullar gibi çeşitli seviyelerde ve ağaç yapılarında gelmektedir. Bu, aynı zamanda fiilin kökünde ve açıklamasında bulunan bir yorum niteliğindedir. Bu durumda çoğul, olayla ve fiille ilişkisi bağlamında yorumlanır ve içsel bir nitelik taşır. Ancak fiil öbeğinde çoğul yorumsal olmayabilir.¹⁵⁸

Dördüncü bölümde nesne ve olaylarda kül-cüz meselesi ele alınmıştır. Fâsî, bu bölümde isimlerde teklik, tür, grup ve kütle olmak üzere dördü bir sınıflandırma yapmıştır. Bu bağlamda Fâsî, Batılı dilbilimcilerin bu konularla ilgili daha önceden ortaya koyduğu ilke ve parametrelere göre hareket ederek Arap dilinin özelliklerine göre birtakım yeniliklere gitmiştir. Aynı şekilde bu bölümde fiiller, olaylar ve mastarlar ile ilgili bir takım analizlerde bulunmuştur.¹⁵⁹

Beşinci bölümde boş ulam şeklinde bulunan ADIL, şahıs zamirleri, bunlardan oluşan cümle ve öbek yapılarına ilişkin açıklamalarda bulunan Fâsî, boş ulam olan zamiri; şahıs ve sayı açısından incelemiştir. Aynı zamanda Fransızca, Fince, İrlandaca ve İtalyancada boş ulam konusuna yönelik karşılaştırmalı bir inceleme yapmıştır. Bu bölümde failin boş ulam olarak kabul edildiği dillerde boş ulam olan ADIL'ın göndergesel ve göndergesel olmayan dağılımı üzerinde bir ayrıma gidilmiştir. Bu Arap dili ve Batı dilleri arasında karşılaştırmalı olarak yapılmıştır. İnceleme sonucunda Fâsî, boş ulamın değişkenliği, dil tipolojisi, yapı analizleri konularında genel bilgiler ve değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁶⁰

Son bölümde Fâsî, Arap dilindeki göndergeler bağlamında mastar konusunu ele almıştır. Bu bağlamda Chomsky 2005'teki mastarların göderimsel yapısına ilişkin açıklamalara uygun olarak mastar öbeklerinin zamansal bir içeriğinin olmadığı kanaatindedir.¹⁶¹

¹⁵⁷ Fâsî, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 72.

¹⁵⁸ Fâsî, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 92.

¹⁵⁹ Fâsî, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 114.

¹⁶⁰ Fâsî, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 142.

¹⁶¹ Fâsî, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye*, s. 171.

Fâsî'nin çeşitli dilsel meseleleri ele aldığı yukardaki eserlerin dışında dilbilim sahasında yapmış olduğu başka çalışmaları da bulunmaktadır. Bu bağlamda Tekaddümü'l- Lisâniyyât fi'l- Aktâri'l- Arabiyye (Arap Ülkelerinde Dilbilimin Gelişimi, 1991), Linguistique Arabe: Forme et Interprétation (Arap Dilbilimi: Biçim ve Yorumlama, 1982), Agreement, Binding and Coherence (Uyum, Bağlama, Tutarlılık, 1984), Issues in the Structure of Arabic Clauses and Words (Arapça Cümle ve Kelime Yapısındaki Sorunlar, 1993), Arabic Silent Pronouns, Person and Voice (Arapçadaki Gizli Zamirler, Şahıs, Ses, 2009) çalışmalarını zikredebiliriz.¹⁶²

1.3. Dil Hakkındaki Genel Görüşleri

İnsan doğası gereği diğer varlıklardan farklı olarak dilsel bilgiye ulaşabilecek donanımda olan bir varlıktır. İnsanın akıl sahibi bir varlık olması ve konuşma yetisine sahip olması dilin zihinsel bir süreç olduğu yönündeki kanaatleri doğrular niteliktedir.¹⁶³ Fâsî, dilbilgisi ile özel dilbilgisini kastetmekteyken zihnin dil edinme mekanizmasıyla Evrensel Dilbilgisini kastetmektedir. Üretici dilbilgisi ise, dilin biçim, anlam ve ifadelerini açıklamayı amaçlayan dilbilgisi teorisiidir. Bu düşüncede dil; biçim ve anlamı temsil etmek üzere dildeki bütün ibareleri gösteren özel bir dilbilgisi üretimidir. Dilin üretilmesi de yapısal betimlemelerin bir araya gelmesi suretiyledir. Fâsî'ye göre Üretici Dilbilgisinin dile yaklaşımı ilmin, inancın, anlama ve yorumlamanın yapısına ve doğasına katkı sağlamaktadır.¹⁶⁴

Fâsî dil konusunda farklı görüşlere temas etmektedir. Saussure dil tasavvurundaki farklılıkların dilin heterojen yapısından kaynaklandığını¹⁶⁵ söylemekteyken; Chomsky bu farklılığın epifenomen¹⁶⁶ bir durum olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁷ Kimi dilbilimci, dilbilimi psikolojinin bir parçası olarak görmekteyken kimisi buna karşı çıkmıştır. Bu

¹⁶² Yukarda zikredilen eserler dışında Fâsî'nin İngilizce olarak kaleme aldığı makaleleri de bulunmaktadır: Bare, Generic, Mass and Referential Arabic(2002); Nominal Classes, Reference and Functional Parameters with Particular Reference to Arabic(2004); Distribution of Number and Classifier in Arabic and Chinese and Parametrization (Marie-Thérèse Vinet ile Fâsî'nin ortak çalışması, 2004).

¹⁶³ Fâsî, *el-Binâ 'u 'l-Muvâzî*, s. 17.

¹⁶⁴ Fâsî, *el-Binâ 'u 'l-Muvâzî*, s. 18.

¹⁶⁵ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Yazıları*, (çev. Savaş Kılıç), İstanbul, İthaki Yayınları, 2014, s. 34.

¹⁶⁶ Epifenomen: İngilizce epiphenomenon kelimesinden gelen bir kelime olup, bir sürece eşlik eden, aynı sürecin daha sonraki gelişiminde hiçbir rolü bulunmayan, sürece özsel hiçbir katkısı olmayan ikincil öge ya da yan ürün anlamlarına gelmektedir. (Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 8.B., İstanbul, Paradigma Yayınları, 2013, s. 565.)

¹⁶⁷ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l-Luġatu 'l- Arabiyye*, s. 42.

bağlamda Montague sözdizim, anlambilim, edimbilim gibi dilbilim konularını matematiğin bir parçası olarak düşünmektedir. Aynı zamanda bazı dilbilimcilerin dilbilimsel teorilerin ilk amacını konuşan-dinleyenin bildiği şeyleri ifade etmesi ve bu dille kazandığı yöntemi belirlemesi olarak kabul ettiği algı, dilbilimi psikolojinin bir parçası olarak varsaymaktadır. Bu açıdan bakılacak olursa dilsel bilginin içine tahmin ettiğimiz ve etmediğimiz pek çok şey girmektedir. İşlevselcilerin yaklaşımına göre dilin temel ve birincil işlevi iletişimseldir. Dilin iletişim aracı olarak kabul görmesi de ortak duyu (common sense) ile anlaşılmaktadır. Dil ortak duyunun doğruladığı şeyi tekrar eder. Dil hakkında araştırma ve incelemelerde bulunan bir kimse dilin anlaşma ve iletişim olmayan yerde, iletişim olan yere göre daha çok katkısı olduğunu görür. Çünkü dil ile anlaşma, iletişimin kurulamadığı özel durumlarda geçerlidir. Bilinmektedir ki anlaşma; işaretler, dans, müzik, resim vs. gibi dil dışı pek çok unsurla da gerçekleşmektedir.¹⁶⁸

Fâsî dili matematiksel, toplumsal, psikolojik bir konu olarak görmektedir. Dili, bu alanların ortak konusu olarak düşünmeye engel olacak herhangi bir şey yoktur. Böylelikle dilbilim tasavvuru matematik, sosyoloji ve psikolojiden bir cüz olarak düşünülebilir. Bunun yanı sıra Fâsî, dilbilimin günümüzde diğer bilim dalları arasında yerini aldığını ifade etmektedir. Araştırma teknikleri ve yöntemleri ile dilbilim, diğer alanların inceleme ve araştırmalarında ihtiyaç duydukları bir alan olmanın yanı sıra biyoloji, psikoloji, antropoloji vs. birçok bilimle iç içe bir yapı arz etmektedir. Bu tür durumlar dilbilimi epistemolojik olarak diğer bilimlerle etkileşim içine sokmaktadır.¹⁶⁹

Fâsî de Chomsky gibi dillerin farklılığına ve karmaşıklığına rağmen normal seviyedeki bir çocuğun çevresinde konuşulan dili öğrenebilecek bir kapasiteye sahip olduğu görüşündedir. Bu da her insanda belirli bilişsel yapıda ortak olarak bulunan dil yetisini göstermektedir. Dili konuşan, sınırlı bir deneyime sahip olsa da öğrenmiş olduğu dili esasında bilmektedir. Çünkü fitrî olarak dili çevreleyen ve tanımlayan şartların ve ilkelerin mekanizması ile donanmıştır.¹⁷⁰ Bu yeti, dil ve zihinsel göstergeden oluşan bütünsel bir yapıdır. Dilbilimsel olgunun hedefi bu bütünsel yapıyı yani Evrensel Dilbilgisini keşfetmek ve özelliklerini belirlemektir. Aynı zamanda özel dilbilgisinin yapısını ve kapsamını da belirlemektir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l-Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 41-42.

¹⁶⁹ Fâsî, *Hivâru 'l-Luğa*, s. 12.

¹⁷⁰ Fâsî, *el-Binâ 'u 'l-Muvâzî*, s. 19.

¹⁷¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l-Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 43.

İnsanın geçirdiği bilişsel dilbilim aşamaları hususunda Fâsî, beyindeki ilk aşama olan doğuştanlık, çocukluk döneminde bulunan orta aşama, yetişkin insanda bulunan kıta aşaması şeklinde üç etaptan bahsetmektedir. Dilin gelişimi ile ilgili olan bu üç kategori Chomsky dilbilim anlayışında da mevcuttur.¹⁷² Üçüncü aşamadan sonra bu aşamalarda olduğu gibi bir değişim gerçekleşmez. Dilin amacı birinci ve üçüncü aşamadaki özelliklerin belirlenmesidir. Birinci aşamadaki durumların niteliğini anlamak için Evrensel Dilbilgisi yapısının anlaşılması gerekmektedir. Çünkü Evrensel Dilbilgisi bütün insanlarda bulunan ortak alandır. Ancak kıta aşaması belirli bir dilin gramer yapısını nitelemektedir.¹⁷³ Dilbilimcinin amacı dilbilgisinin temsil ettiği dilsel bilginin konuşucudinde şekillendiği özel dilbilgisini oluşturan metodun bilgisine ulaşmaktır. Bu metod Evrensel Dilbilgisi ilkelerine dayanarak belirli deneysel şartlarda oluşur. Fâsî burada Chomsky'nin deneysellik ile kastettiğinin idealize edilmiş bir deneysellik olduğunu söylemektedir. Hiçbir hatanın söz konusu olmadığı bir alandır. Chomsky Fâsî'ye göre homojen bir grup örnekleme dayanmaktadır. Çünkü lehçeler söz konusu olduğunda gerçek şartlar gelişir ve bölgesel, yerel, psikolojik farklılıklar oluşur. Fâsî dilbilgisini; öncüller, önermeler ve genel ilkelerden oluşan bir dizge olarak tarif etmektedir. Bu dizge titiz bir şekilde tündengelimsel yapının sınırlandırıldığı çıkarımsal kurallara dayanmaktadır. Bu dizge dillerdeki farklılıklar ve değişimleri temsil etmek için dil içindeki unsurlarla birlikte yeterli bir zenginlik oluşturmaktadır. Aynı zamanda sınırlı deneysel kullanımla ortaya konulan bir dilden başka bir dile değişikliği kabul eden çeşitli parametreleri de içermektedir.¹⁷⁴

Dili öğrenen kimsenin dilsel deneyimi sınırlı olduğunda ve deneyimin varlığına delalet eden tündengelimli deliller olmadığında deneyimin özel dilbilgisinin oluşumunda katkısı, bu parametreleri ortaya koymak olmuştur. Evrensel dilbilgisinin özel dilbilgisine katkısı önemlidir çünkü dili öğrenen kimse evrensel dilbilim ilkeleri ve önermeleri ile donanmıştır ve bu sayede özel dili öğrenebilmektedir. Kişi bu ilke ve önermeleri sosyal çevresine çıktığında bu parametreleri en kısa sürede sabitleyen varsayımlardan elde etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷² Âmir b. Şetûh, *el-Cuhûdu'l- Lisâniyye inde Mâzin el-Va'r*, Kasdi Merbah Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cezayir, 2014, s. 37.

¹⁷³ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 18; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 43.

¹⁷⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 43.

¹⁷⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 44.

Fâsî, Evrensel Dilbilgisinin nitelik açısından Chomsky düşüncesinde yorumsal bir teori olarak kabul edilebileceğini söylemektedir. Çocuk, bu teorik bilgiye doğuştan getirdiği bilgi sayesinde oldukça kısa sürede ulaşmaktadır. Ayrıca evrensel dilbilgisi kıta aşamasının belirlenmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü evrensel dilbilgisi niteliksel olarak tümdengelimli çıkarımsal bir temel üzerine kurulmuştur. Chomsky düşüncesinde bu gibi durumlara yorumsal olarak itibar edilir. Çünkü yansıma probleminde açıklayıcılık sunmaktadır. Aynı zamanda gerçekçi bir yapı da arz etmektedir.¹⁷⁶

Chomsky son yıllardaki dil araştırmalarının yapısının dile verilen önemden gramere verilen öneme dönüştüğüne dikkat çeker. Bu dönüşüm, dil öğelerinin toplanıp düzenlenmesi, özel dilin incelenmesi, birçok dilin ya da her dilin genel özelliklerinin incelenmesinden; beyinde etkin olarak bulunan ve gözlemlenen düzeneklerin incelenmesine yönelik bir dönüşümdür. Dil, lafız ve mananın bir araya gelerek oluşturduğu sonsuz sayıda çiftlerden oluşan sonsuz bir yapı arz etmektedir. Bu çiftler hakkındaki bilginin bir sınırı yoktur ancak bu bilgi, kurallardan oluşan sonsuz bir dizgeyle gösterilir ve böylelikle kurduğumuz cümlelerin sınırsız sayıdaki özellikleri belirlenebilir.¹⁷⁷

Her insan dilini bildiğinden dilsel öğeleri elde ettikten sonra sınırlı da olsa dil dizgesini kendisi bina eder. Ancak bu deneyimsel ulaşım dil dizgesinin belirlenmesi için yeterli değildir. Çoğu şeyi deneyimle değil de sesin anlamla ilişkisinden dolayı elde ettiğimiz ortadadır. Bu sebeple dil araştırmalarının ilgisi zihinde temsil alanının bulunduğu dilbilgisine doğru evrilmiştir. Bu fikir, evreni yorumlamada zihinden gelen göstergesel yapılar üzerine kısmi olarak kurulu olan Descartes düşüncesine dayanır. Zihinde bulunan temsili yapılar doğrudan dış dünyadaki nesnelere yansıtılmaz. Ancak gramer bu anlamda gerçekçidir. Çünkü konuşanın zihninde bulunmaktadır. Zihinsel süreçte gerçekleşeni temele aldığımızda dil epifenomen (ikincil) bir olgudur. Dilbilimci anlamsal ya da sesbilimsel konuları incelemeyi, kavramlarını bundan yola çıkarak oluşturamaz. Bilakis zihindeki gösterge kuramlarını ve bu kurallardan doğan derin yapı-yüzey yapı gibi görüngüleri inceler. Chomsky Psikolojik gerçeklik kavramına özel bir anlam vermektedir. Ona göre dilbilgisi gözlemlenen olgulara uygun açıklama

¹⁷⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 45.

¹⁷⁷ Chomsky, *Dil ve Zihin*, s. 38.

sunduğunda psikolojik bir gerçeklik sahibidir.¹⁷⁸ Fâsî dilbilimcinin inşa ettiği kuramın zorunlu olarak psikolojik bir gerçekliğinin olması gerektiğini Chomsky'nin teorideki varsayımsal yapıların psikolojik gerçekliğini kabulüne dayandırmaktadır. Fâsî, Chomsky'nin dilsel olguya yaklaşımını çeşitli dillerin özelliklerini açıklarken sembolik biçimsel yapıların kullanımı suretiyle dilsel yapılar arasında ortak biçimsel bir yapı oluşturma çabası olarak açıklamaktadır.

Dilbilgisinin gösterilebilmesi için dilbilimcinin biçimsel teorik bir yapı oluşturmaları gerekir. Bu teorik yapıdaki biçimsel kavram ve kurallar belirlenmelidir. Aynı zamanda biçimsel teorik yapı dilbilimsel ilkelerin özünü ve doğal dillerin analizinde ihtiyaç duyulan dilbilimsel nitelikleri belirlemelidir. Bu biçimsel/göstergesel teori, doğal dillerde bulunan ortak kuralların ortaya konulması açısından önemlidir.¹⁷⁹

1.4. Arap Dilbilim Tasavvuru

Fâsî'ye göre Arap dilbilim araştırmalarının günümüz Arap Dili, tarihi ve Arap Dili araştırmaları ile ilgilenmesi gerekmektedir. Böylelikle Arap dilbiliminde iki yönlü bir eğilim söz konusu olmaktadır: Birincisi; Modern Arapçanın ve Arap lehçelerinin nahiv kuruluş çabalarında somutluk kazanan göstergebilim boyutu ki bu tüm Arap dünyasında yaygın değildir. Genelde batıda yoğunlaşmaktadır. İkincisi ise, dilbilgisel, dilsel ve belâğî alanlarla alakalıdır. Bu yaklaşım geleneğe bir takım yorumlar sunmaktadır. İlk olarak gelenekte var olan konular ve bu konuların düzenlenmesine ilişkin yorumlar; ikinci olarak ise günümüze uyarlamak amacıyla gelenekte olan bazı şeyleri günümüze taşımaya ilişkin yorumlar. Birinci tür yorumlarda geleneği canlı tutmak, tanıtımını yapmak ve geleneğe başvuruyu sağlamak amaçlanırken ikinci tür yorumlarda ise eski dilsel düşünce tarihine katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Bu tür yorumlar okuyucunun okuduğu metni o dönemin tasavvurlarına ve tarihi şartlarına göre okuyup anlamasını sağlaması bakımından önemlidir.

Fâsî, geleneğin dilbilgisel süreçleri anlama noktasındaki önemine vurgu yapmakla birlikte onun anlaşılması noktasında bazı yanılgılara dikkat çekmektedir. İlk olarak Arap dili grameri oluşturma noktasında geleneğin kullanılmasının gerektiği algısıdır. Arap dili grameri yazmak için klasiğe başvurmak gibi bir zorunluluk yoktur. Ki

¹⁷⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 46.

¹⁷⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 50.

bu, çoğu zaman iki farklı yapının gelenek ve modern dilbilgisi anlayışlarının karışmasına sebep olabilir. Ayrıca klasik ya da modern betimleme araçlarının, kavramlarının klasik nahiv bilgisine zorunlu olarak başvurusu gerektiği yönündeki algı da ikinci bir yanılgıyı oluşturmaktadır.¹⁸⁰

Fâsî Arap dilinde veri probleminin yöntem problemini de beraberinde getirdiğini söylemektedir. Gelenekçilerin verilerini kullanmak onların yöntemlerini de kullanmayı zorunlu hale getirmiştir. Bu durumda bazı dilbilimciler gelenekçilerin yöntemlerini kullanmamak adına betimlenmiş bir dilin tekrar betimlemesini yapmışlardır. Ancak betimlenmiş bir dilin tekrar betimlemesini yapmak geleneğe alternatif bir şey üretmek demek değildir. Fâsî bunun yapılması yerine dil-gramer ilişkisinin yeni elde edilen verilere göre gözden geçirilmesini savunmaktadır.¹⁸¹

Fâsî, günümüz Arapçası ve Sibeveyh'in dilbilgisini oluşturduğu Arapçanın aynı Arapça olmadığı düşüncesindedir. Çünkü gerek fonolojik bakımdan gerekse biçimsel ve sözdizimsel açıdan dilsel göstergeler bölgeden bölgeye göre farklılık arz etmektedir. Bu, dilin çeşitli etkenlerden dolayı zaman içinde gösterdiği değişimden kaynaklanmaktadır. Ona göre batılılar tarafından ortaya konulan dilbilim modelleri ile Arapçanın incelenmesinde hiçbir sakınca yoktur. Çünkü dilbilim teorileri Avrupa kökenli dilleri esas almış olsa da sadece bu dil ailesine mensup dilleri incelemek için ortaya atılmamıştır. Aynı zamanda Hintçe, Afrika dilleri ve Arapça gibi dillerin de bu teorilerle açıklanması mümkündür. Arapça diğer doğal diller ile bazı ilke ve şartlarda fonolojik, anlamsal, yapısal benzerliğe sahiptir. Bu bağlamda Arapça her dilde olmayan, bazı dillerde farklı şekillerde bulunan bir takım özelliklere sahiptir ancak Arapça olmasından dolayı hiçbir dilde bulunmayan özellikleri vardır diye bir yargıda bulunamayız.¹⁸²

Fâsî, dilbilimsel yöntemlerin Arap diline uygulanması esnasında gösterilen çabaların Arap düşüncesinin yabancı olduğu birtakım teorik, metodolojik ve şematik bilginin benimsenmesine yönelik olduğunu söylemektedir. Arap dilinin düşünsel ve metodolojik açıdan köklü bir geleneğe sahip olması, modern dilbilimin Arap dünyasında varlık kazanma sürecinde karşılaştığı ana problemlerdendir. Aynı zamanda dilbilim araştırmalarındaki zorluk, bu konudaki bilgi eksikliği, yeni yöntem ve verilere karşı

¹⁸⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 60.

¹⁸¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 52-53.

¹⁸² Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 56-57.

olumsuz tutum takınma gibi sebeplerden dolayı yarım asır geçmesine rağmen Arap dünyasında dilbilim çalışmaları çok fazla ilerleme kaydedememiştir.¹⁸³

Arap ülkelerinde dilbilim araştırmalarının gelişimini engelleyen bazı faktörler bulunmaktadır. Araştırma konusunun anlaşılması ve bu araştırılacak konuların ele alınması sırasında uygun yöntemlerin kullanılması noktasında bazı problemler vardır. Aynı zamanda Arap ülkelerindeki dilbilim çalışmaları ve dilbilimdeki sosyolojik meseleler de Arap dünyasında dilbilimin gelişimini engelleyen faktörlerdendir.¹⁸⁴

Arap dünyasında metodolojik sebeplerden dolayı dilbilim araştırmalarına hasredilen hatalar ve dilbilim çalışmaları önündeki engellerden dolayı bazı dilbilimciler klasik çizgide devam etmektedirler. Arap dilbilimi tarihine bakıldığında bir yenilenme hareketinden bahsetmek mümkündür ancak, bu yenilenme hareketi Avrupa'da eğitim alanların ve lehçeler ile uğraşan dilbilimcilerin çalışmalarından öteye gitmemiştir. Fâsî'ye göre Arap dilbilim incelemelerindeki engellerden biri de Fasih Arapça ile meşgul olup, lehçeler konusuna yeterli düzeyde önem vermemekten kaynaklanmaktadır.¹⁸⁵

Arap dilindeki eski ve yeni ayrımı bağlamında ortaya çıkan hatalı tasavvurlar, dilbilim alanında bir takım problemleri meydana getirmektedir. Bu da yöntem ve içerik açısından dilsel gelenek ve dilbilim arasında bir problem gibi görünmektedir. Fâsî'ye göre bu problem; temelleri olmayan, Arap kültürünü geri çekmeyi amaçlayan bir problemdir. Klasik Arap nahvi ve dilbilim arasında bir çekişmenin olmaması gerektiğine değinen Fâsî, bu çekişmenin boş bir sebebe dayandığını ve bunun yüzeysel ve işlevsel sebeplerle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda yüzeysel birtakım bilgilerle dilbilim hakkında yargılarda bulunarak klasik anlayışa sahip dilbilimcileri ve böylelikle onların dilbilim hakkındaki kanaatlerini olumsuz etkileyen bir grubun varlığı da dilbilimin Arap dilbilimciler nezdinde kabul görmesini zorlaştırmaktadır. Fâsî'ye göre dilbilim alanında ilerleme kaydeden devletler eski ve yeni arasında bir birikim oluşturabilen devletlerdir. Arap dilbilimine bakınca bu tür ortak bir birikimden bahsetmek mümkün görünmemektedir. O, bu alanda yapılan çalışmaların yüzeysel olmasından dolayı Arapçada eski ve yeni arasındaki boşluğun devam ettiğini söylemektedir.¹⁸⁶

¹⁸³ Fâsî, *Hivâru'l- Luğa*, s. 12-13.

¹⁸⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 61.

¹⁸⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 51-52.

¹⁸⁶ Fâsî, *Hivâru'l- Luğa*, s. 15-16.

Modern dilbilimcilerin karşılaştığı birtakım olumsuzluklara rağmen gerek fasih dilde ve gerekse Ammicede olsun yeni dilbilgisi oluşturma çabaları dikkat çekmektedir. Fâsî'nin dilbilgisi ile kastettiği; biçim, anlam, ses, sözlük ve kalıplardan oluşan göstergesel araçlardır.

İKİNCİ BÖLÜM
ABDULKÂDİR EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ'NİN
DİLBİLİM GÖRÜŞLERİ

Dil, bir kurallar dizgesidir; raslantı sonucunda oluşmaz. Sesbilimi, biçimbilimi, sözdizimi ve anlam bilimi olmak üzere dört bileşenden meydana gelen dil; özel dillerin göreceliğine göre farklılık arz etmektedir. Dillerin ses dizgelerini araştıran sesbilim; dildeki seslerin ayırt edici yönlerini ortaya koyarak, dillerdeki seslerin işlevlerini inceler.¹⁸⁷ Her dilin kendine ait bir ses yapısı vardır. Ana dilini konuşanlar, kendi diline ait sesleri içinde doğduğu toplum sayesinde algılar ve o sesleri çıkarabilir. Ancak sesler tek başına anlam ifade etmez. Dilin en küçük anlamlı birimi olan biçim birimin yani köklerin oluşması için sesler birleşerek anlamlı bir hale gelir. Bu birleşme meydana gelirken nesnel ve sesler arasında ilişki raslantısal, uzlaşım sonucunda oluşur. Sesler bir araya gelerek biçim birimleri yani sözcükleri; sözcükler bir araya gelerek de cümleleri oluşturur. Cümlenin yapısını araştıran dilbilim dalı sözdizimdir. Cümle içindeki sözcüklerin birbirleri ile olan ilişkisi aynı düzeyde değildir. Sözcükler, cümle içinde birbirleri ile anlamsal yönden ilişkili olduğu sözcüklerle öbek yapıları oluşturur. Sözdizim de öbek yapıdaki sözcükler arasındaki ilişkiyi bir takım sıralama kuralları çerçevesinde inceler.¹⁸⁸ Dilsel birimlerin anlaşılması ve anlamlı hale gelmesi de yine bir takım kurallar çerçevesinde oluşur. Dilin anlamsal boyutta incelenmesi anlam biliminin inceleme alanıdır. Ana dilini konuşanlar cümlelerin ve sözcüklerin ne anlama geldiğini bilirler ve ona göre konuşurlar. Dilin bu dört bileşenini göz önüne aldığımızda dil; biçim ve anlam demektir.¹⁸⁹ Kendi bütünlüğü içinde dil birimlerinin bir araya gelerek oluşturduğu öbek yapı da anlam ve biçim bütünlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dilbilim teorilerinin amaçlarından biri de dilin sözdizim kurallarını araştırmaktır. Bu bağlamda ÜDD'deki öbek yapı kuralları cümlenin anlamsal özelliklerini çizer. Bu özellikler, derin yapı özellikleri niteliğindedir. ÜDD'deki dönüşüm kuralları sayesinde derin yapıdaki bu özelliklerden yüzey yapı özellikleri üretilir. Derin yapıdaki sıralama yüzey yapıdaki sıralamadan farklı olabilir. Bu da hangi sıralamanın asıl olduğu tartışmasını gündeme getirmektedir.¹⁹⁰ Fâsî, ÜDD kuramının öbek yapı kuralları çerçevesinde isim öbeği, fiil öbeği, zarf öbeği, niteleme öbeği gibi konular etrafında

¹⁸⁷ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 226.

¹⁸⁸ İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 235-236.

¹⁸⁹ Karaağaç, a.g.e., s. 190.

¹⁹⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 104.

Arapçada öge sıralamasını ele almıştır. Bu bölümde de yapısal ve işlevsel olarak Fâsî'nin ele aldığı konular ÜDD kuramı metotları çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

2.1. Öbek Yapı

Yüzey yapıda farklı biçimlerde olmasına rağmen derin yapıda aynı anlama gelen pek çok cümle vardır. Sözgelimi *Ayşe kapıya vurdu* ve *Kapıya Ayşe tarafından vuruldu* cümleleri yüzey yapıda farklı olarak bulunsa da, derin yapıda aynı anlamı ifade etmektedir. Öbek yapı kuralları ve ulamsal kurallar vasıtasıyla oluşturulan sözdizimsel alandaki soyut yapı derin yapıdır. Sözdizimsel alandaki bu soyut yapı dönüşümdeki girdilerdir. Derin yapıdaki sözlüksel birimler anlamsal ve ulamsal özellikleri taşıyarak derin yapıya yansır. Derin yapıdaki bu sözlüksel birimler daha sonra taşıma gibi genel dönüşüm kuralları sonucunda yüzey yapıda yerlerini bulurlar. Derin yapıdan yüzey yapıya dönüşümde bazı öbekler ve ulamlar taşınmaz. Mantıksal biçim, bu taşınamayan öbeklerin ve ulamların anlamsal yorumlamasını sağlarken; sesbilimsel biçim de bunların sesçil yorumlamasını sağlar.

Bütün öbek yapıları; baştan, tümleçlerden, belirteçlerden oluşturulmuş benzer, iç içe girmiş yapılarıdır. Arapça da isim öbeğinin merkezinde isim, harf öbeğinin merkezinde harf, sıfat öbeğinin merkezinde de sıfat baş olarak gelmektedir. Fiil cümlelerin merkezinde yer alırsa cümlelerin başı olur. Buna binaen Arapça için şunu söyleyebiliriz: Baş öbeğin ya da cümlelerin merkezindedir.¹⁹¹ İsim, fiil, sıfat, tümleç, bağlaç gibi sözlüksel ulamlardan oluşan öbek yapıları, çeşitli yansıma aşamaları ile öbek yapıdaki fonksiyonlarını yüklenirler. Buna göre öbek yapıdaki baş, diğer ulamlarla birleşerek bir dönüşüm aşaması oluşturur. Daha sonra bu dönüşüme çeşitli eklentiler yapılarak yeni bir yansıma alanı oluşturulur. Yapıdaki yeni yansımaya belirleyiciler eklenerek en üst düzeydeki yansıma alanı oluşturulmuş olur.¹⁹² Bu Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde öbek yapıyı belirleyen bir kuram olan Aşamalı-X kuramıdır.¹⁹³

Arapçadaki sözdizimi incelemeye geçmeden önce başın anlamsal içeriğinin etkisiyle belirlenen ve eylem tarafından ad öbeklerine yüklenen anlamsal rolleri

¹⁹¹ Fâsî, *el-Binâ 'u'l-Muvâzî*, s. 23; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 108.

¹⁹² Fâsî, *el-Binâ 'u'l-Muvâzî*, s. 22-23.

¹⁹³ Bu kuram ile elde edilen dönüşümler sırasına göre X, X', X'' şeklinde gösterilir. X üzerindeki işaretler kaç dönüşümden geçildiğini göstermektedir. X ise ulamsal değişkeni simgelemektedir. Fâsî bu dönüşümleri س¹, س² şeklinde sembolize etmektedir. س harfi üzerindeki sayı cümlelerin kaç dönüşüm geçirdiğini gösterirken س, ulamsal değişkendir. (Bkz. Fâsî, *el-Binâ 'u'l-Muvâzî*, s. 24.)

incelemek; işlevsel bağlamda ele alınacak olan fiil, fail, meful dizilişinin anlaşılması açısından önemlidir. Fâsî bu bağlamda nahiv fonksiyonları ile anlamsal rollerin incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Eylemler tarafından isim öbeklerine yüklenen anlamsal rollerin dökümü, eden (منفذ), etkilenen (ضحية), konu (محور), hedef (هدف), kaynak (مصدر) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Anlamsal rollerin belirlenmesinden sonra bunların cümle içinde bağlanmasını bir örnekle ele alırsak; ضرب (vur-) eylemi bu eylemi uygulayan bir uygulayıcının ve bu eylemden etkilenen bir kurbanın varlığını gerektirir. Burada eylemin uygulayıcısı açısından bağlanmanın faille olması gerekir mefulle değil. Kurbanın da meful ile ilişkili olması gerekir. Bu problem anlamsal roller için bir hiyerarşi varsayımı ile çözülür. Bu aşamada eylemi uygulayan uygulanandan daha üst seviyededir. Nahiv fonksiyonu açısından düşünülen hiyerarşik yapıda failin mefulden daha üst bir seviyede olduğu kabul edilir. Buna göre rol büyürse nahiv fonksiyonu da büyür. Anlamsal rollerin nahiv fonksiyonları ile ilişkisi ise Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde theta criterion olarak bilinen tek anlamsal rolün tek bir nahiv fonksiyonuna yüklenmesi durumuyla açıklanmaktadır. Bu bağlamda her rol yalnızca bir üyeye yüklenebilir.¹⁹⁴

2.1.1. Cümlelerin Ana Yapısı ve Dizilişi (Sözdizim)

Bir dilin kullanıcısı daha büyük dilsel ibareler ve cümleler kurabilmek için kullandığı dilin birimleri arasında bir sıralamaya gitmektedir. Bu sıralama, dilin kullanıcısına ya da dilden dile göre değişim göstermektedir. Ancak dildeki diziliş farklılığı keyfi değildir. Cümle içindeki öbeklerin, ögelerin oluşumunu ve sıralanmasını sağlayan bir takım şartlar vardır. Dilbilimin amaç ve görevlerinden biri de bu cümle içindeki sıralanışı sağlayan şartların belirlenmesini ve incelemesini yapmaktır. Fâsî cümle içindeki dizilişin, hem göstergesel bir yapı arz ettiğini hem de mantıksal bir yapı içerdiğini kabul etmektedir. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kurallarına baktığımızda cümlelerin öbek yapı özelliklerini resmeden öbek yapı kuralları karşımıza çıkmaktadır. Öbek yapı kurallarının gerektirdiği yapısal özellikler derin yapıyı gerektirir. Aynı zamanda dönüşümsel kurallar öbek yapı özelliklerini yüzey yapıyı gerektiren yeni özelliklere dönüştürür. Bu kurallar belirli biçimsel faaliyetlerle gerçekleşir. Derin yapıda bulunan sıralama ve yüzey yapıda bulunan sıralama birbirlerinin aynı olmayabilir. Çünkü yüzey yapı görülebilir alana işaret ederken derin yapı cümlelerin örtük sıralamasını

¹⁹⁴ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tevsît*, s.16-18.

barındıran daha çok anlamsal alan ile alakalıdır. Burada cümlenin asıl sıralamasının derin yapıdaki sıralama mı yoksa yüzey yapıdaki sıralama mı olduğu noktasında bir ikilik söz konusudur. Bir kısım dilbilimciye göre aslı sıralama Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde önerilen derin yapı sıralamasıdır.¹⁹⁵

Greenberg Arapça'nın yüklem-özne-nesne (Y-Ö-N) şeklinde dizilmiş bir dil olduğunu söylemektedir.¹⁹⁶ Ancak Chomsky Y-Ö-N şeklinde sıralanışı olan bir dili neredeyse reddetmektedir ve bazı dilbilimcilere göre Y-Ö-N şeklindeki sıralama derin yapıdaki Ö-Y-N den türemiş olabilir.¹⁹⁷ Fâsî Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi çerçevesinde Arapçada cümle dizilişinin fiil-fail-meful (Y-Ö-N) şeklinde olduğu kanaatindedir.¹⁹⁸ Ancak bu türde bir öge dizilişi fiilin geçişli olduğu durumlarda yani failin fiil ve meful arasında olduğu durumlarda ve cümledeki kapalılığı gidermek için fail ve mefulün harekesi açık bir şekilde görünmediği durumlarda geçerlidir.¹⁹⁹ Bütün diller dikkate alındığında dilin morfolojik, fonetik, mantıksal ve işlevsel özelliklerine göre özne, yüklem, nesne, değişken öğelerinin çeşitli şekillerde sıralandığını görmekteyiz. Fâsî de bu bağlamda dilin evrensel yapısından yola çıkarak bir dilde tek tür bir sıralamanın kabul edilemeyeceğini savunmaktadır. Nitekim Arapçada yüzey yapıda failin öne geçtiği durumlar söz konusudur.

Arapça genel olarak yüzey yapıda fiil-fail-meful sıralaması merkezinde bir diziliş arz etmektedir ancak derin yapıdaki cümle dizilişi belirli değildir. Bu belirsizlik neticesinde fiil ve mefulün derin yapıda tek bir öbek teşkil edip etmeme meselesi gündeme gelmiştir. Bu bağlamda bazı dilbilimciler ED yapısında fiil öbeğinin bulunduğunu varsaymaktadır. Fâsî, ED'de fiil öbeğinin kabul edilmesini yeterli görerek bunu kanıtlamak için ayrıca bütün dilleri incelemeye gerek olmadığı kanısındadır.²⁰⁰

Dildeki diziliş, bir takım sebeplerden dolayı kaydırma, odaklama gibi taşıma kuralları vasıtasıyla değişebilmektedir. Sözdizim kuralları çerçevesinde cümle içindeki bir ögenin ya da öbek yapısının öne çıkarılması amacıyla cümle içinden cümle dışına taşınması suretiyle yerinin değiştirilmesine odaklama işlemi demekteyiz. Bu; sıfat, isim,

¹⁹⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 103.

¹⁹⁶ Yishai Peled, *Sentence Types and Word-Order Patterns in Written Arabic: Medieval and Modern Perspectives*, Leiden-Boston, Brill, 2009, s. 36.

¹⁹⁷ Alevî, *el-Lisâniyyât fi's- Sekâfeti'l- Arabiyye*, s. 285.

¹⁹⁸ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 55.

¹⁹⁹ Fâsî, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, s. 59; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 106.

²⁰⁰ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 57-58.

edat öbekleri gibi önemli ulamsal taşımaların yapıldığı biçimsel bir işlemdir. Odaklama işlemi, taşınan öbeğin bulunduğu kaynağın konumu, hedefin konumu, dönüşüm alanın konumu, dönüşüm biçiminin konumu, dönüşüm uygulaması sonunda elde edilen bir çıktının olması gibi şartlara bağlı olarak gerçekleşmektedir. Üretici dönüşümsel dilbilgisinde odaklama gibi taşıma işlemlerini engelleyen, ögelerin cümle içinde yer değiştirmelerini kısıtlayan bazı kurallar vardır. Fâsî, daha önceki dilbilimciler tarafından ortaya konulan bu ada kısıtlaması türlerini Arapçada şu şekilde ifade etmiştir: Ne-adası Kısıtlaması (قيد الجزيرة الميمية); içe yerleşik olarak bulunan ne-sorulu bir cümle içindeki herhangi bir sözcüğün ne-adası dışına çıkamaması demektir. Karmaşık Ad Öbeği kısıtlaması (قيد المركب الاسمي المعقد); Karmaşık bir ad öbeği içinde bulunan herhangi bir sözcüğün başka bir yere taşınmasının mümkün olmadığı ada kısıtlaması türüdür. Sıralı Yapı Kısıtlaması (قيد المركب العطفی); Sıralı yapı içindeki bir sözcüğün sıralı yapı dışına çıkamaması demektir. Sola Dallanma Koşulu (قيد الفرع الأيسر); Başın solunda bulunan isim öbeğinin üstünde bulunan isim öbeğinin kapsamının dışına taşınmasının mümkün olmadığı ada kısıtlaması türüdür. Bu tür ada kısıtlamaları odaklamaya engel olmaktadır.²⁰¹

Odaklama vasıtasıyla cümle içindeki yer değiştirmede dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır. Taşınan öge odak alanına yani cümlenin sağ tarafına doğru taşınır. Bu işlem taşıma, dönüşüm işlemleri ile uyumlu bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu işlemde taşıma daima büyükçül yansımanın²⁰² sağına ya da soluna doğru gerçekleşir. Bu durumda ögenin kendisine uygun olan konumda bulunması gerekmektedir. Bu da onun odak alanıdır.²⁰³

Dönüşüm Şartları konusunda Fâsî Chomsky'nin değindiği Yinelemeli Döngüsellik İlkesi ve Altaşlık İlkesinden bahsetmektedir.²⁰⁴ Dönüşümler döngülerle uyumludur ancak dillere göre döngüsel boğumlardan farklılık arz etmektedir. Arapçadaki bazı isim öbekleri döngüsel boğumlardandır. İç döngüde uyuşan şey döngüsel olarak

²⁰¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 114-116.

²⁰² Başın bünyesinde bulunduğu üst budağın dallandırıldığı sözdizimsel ulamdır. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 69.)

²⁰³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 117.

²⁰⁴ Yinelemeli Döngüsellik ve Altaşlık İlkesi dönüşümler vasıtasıyla taşınmayı kontrol altına alan ve Yerellik İlkesi (Locality Principle) altında olan iki ilkedir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 276.); Altaşlık ilkesi döngülerin sayısını belirleyen bir ilkedir. Aynı zamanda dönüşümleri de oluşturabilir. Bu kurala göre taşınan öge bir döngüsel boğumdan fazlasını geçemez. Bunlar birkaç baş kuralı ile anlaşılır. (Bkz. Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 120.)

isimlendirilir. İç döngü sonrasında uyuşan şey de döngüsellik sonrası olarak isimlendirilir. Yinelemeli döngüsel taşımada soru içe yerleşik olan cümleyle uyumludur. Mesela, مَنْ تُرِيدُ أَنْ أُضْرِبَ؟ (*Kim(ona) vurmamı ister?*) cümlesinde yinelemeli döngüsellikte içe yerleşik cümlede bulunan soru sözcüğü (من) tek bir aşamada kaynaktan hedefe taşınmaz. İlk dönüşümde meful konumundan (تريد أن أضرب من) kaynak konumuna (تريد من أن أضرب) sonra da ana cümledeki hedef konumuna taşınır.²⁰⁵ Bu taşıma işlemi cümlelerin derin yapısındaki konumunda geçirdiği döngüler dikkat alınarak yüzey yapıda hedef konumuna taşınmıştır.

Odaklamayı engelleyen ada şartlarından ve dönüşümü sağlayan bir takım ilkelerden sonra Fâsî'nin Arapça cümleler için öne sürdüğü odak kurallarına bakabiliriz. Ona göre odaklama yansıtma içinde ve yansıtma dışında yer alan iki alanı birleştirir. Odaklama içe yerleşik cümlelerde ve ana cümlelerde bulunur. Odak, çeşitli yansıtma alanlarında uzak mesafede taşımaya tabi olabilir. İster yorumlayıcı olsun ister dönüşümsel olsun taşıma, yinelemeli döngüsellik ilkelerine ve yerellik ilkesinin alttaşlık şartına da bağlıdır. Odak cümlelerin sağ tarafına taşınır. Bu taşıma adılsıl bir iz bırakmaz. Kaynağın yeri boş kalır. Odak izin irabını alır.²⁰⁶

مَنْ تُرِيدُ أَنْ تُنْقَدَ؟ (*Kim (onu) eleştirmemi ister?*) örneğinde من nin cümle içindeki yeri meful konumunda olduğu yerdir. Yani تريد أن تنتقد من cümle yapısında dönüşümler sayesinde من ilk dönüşümde kaynak, ikinci dönüşümde ise ana cümle de kaynak konumuna gelerek hedef konumuna taşınmıştır. Böylelikle yinelemeli döngüsellik ve alttaşlık ilkesi kuralları çerçevesinde bir taşıma meydana gelmiştir. Yukarıdaki odak kurallarına bakılacak olursa bu taşımada adılsıl bir iz bulunmamakta ve yerine boş bir ulam kalmaktadır. Odaklanan kelime bu boş ulamdaki izin irabını almaktadır. Odak cümlelerin sağ tarafına kaymıştır. Dönüşümler ve büyükçül yansıma sayesinde yansıtma içi ve yansıtma dışı alanlar birleştirilmiştir. زَيْدًا اِنْتَقَدْتُ (*Zeyd'i eleştirdim*) örneğinde meful konumundaki sözcük cümle içindeki yerinden çıkmış ve odak konumuna taşınmıştır. Burada yine adılsıl bir iz olmamasına rağmen odaklanan kelime izin (boş ulamın) irabını almıştır. Aynı şekilde اَللّٰهُ اَدْعُو (*Allah'a dua ederim/ediyorum*) cümlesinde de bir odaklama söz konusudur.²⁰⁷ Burada Allah ismi meful olarak bulunan konumundan odak konuma taşınmış ancak harekesinde bir değişim olmamıştır.

²⁰⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 117-118.

²⁰⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 123.

²⁰⁷ Odaklama sağa doğrudur. Kelimenin asıl yerinde adılsıl bir iz yoktur. Ancak irap değişmemiştir.

Arapçada cümle içinde ögelerin yerlerinin değişmesinin mümkün olduğu başka bir teknik daha vardır. Fâsî'nin Arap Dilbiliminde تَفْكِيك (dislocation) olarak isimlendirdiği bu sözdizim kuralı Türkçede kaydırma olarak bilinir ve cümle içinde bir ögenin asıl yerinden başka bir yere taşınmasına ve yerine bir adıl getirilerek doldurulması işlemine denmektedir. Kaydırma sağa ve sola olmak üzere iki türlü gerçekleşmektedir. *زَيْدٌ صَرَبْتُهُ* (*Zeyd, onu dövdüm*) bir sağa kaydırma örneğidir. *صَرَبْتُهُ زَيْدٌ* (*Onu dövdüm, Zeyd*) ise bir sola kaydırma örneğidir. Kaydırılan öge, geçen cümlelerde cümlenin iç alanından dış alanına doğru kaydırılmıştır. Yerine iz olarak “ه” zamirini bırakmıştır. Dilbilimci Ross kaydırmanın odaklamadan başka bir şey olduğunu söylemektedir. Ross dönüşüm kurallarını ikiye ayırmaktadır: Chopping rules; odaklamada olduğu gibi bariz bir iz bulmanın mümkün olmadığı kurallar ve Copying rules; benzer yapım kuralları; kaydırma gibi durumlarda taşınan sözcüğün yerine iz olarak zamirin bırakıldığı kural yapısıdır. Birinci türdeki kurallar dönüşüm kurallarına uyarken ikinci türdeki kurallar dönüşüm kurallarına uymamaktadır.²⁰⁸ Fâsî de kaydırmanın dönüşüm kurallarına uygun olmadığını ifade etmektedir. Derin yapıdan başlayarak bu yapıyı oluşturabilmek için öbek yapı kurallarına ihtiyaç vardır. Çünkü odaktan kaynağa doğru adilsil bir gönderimde bulunmayı engelleyen cümle yapıları da bulunmaktadır. Kaydırılan ögenin aslen cümle dışındaki alanda türetilmesi gerekmektedir. *زَيْدٌ نَعْمَ الْأَبُ!* (*Zeyd, ne iyi babadır!*) örneğinde olduğu gibi.²⁰⁹

Kaydırmada çıktı yapısının uymak zorunda olduğu bir takım mantıksal şartlar vardır. Kaydırılan ögenin gönderimi üzerindeki şartlar da bunlardandır. Bazı dilbilimciler kaydırılan ögenin belirlilik özelliği taşıması gerektiğini söylerken Fâsî, kaydırılacak ögenin bu şartı taşımasının zorunlu olmadığını ileri sürmektedir. Kaydırılacak öge belirsiz de olabilir, cins de olabilir. *رَجُلٌ جَاءَنِي فِي هَذَا الصَّبَاحِ* (*Adam, bu sabah bana geldi*) örneğinde olduğu gibi. Sağa ve sola kaydırmada farklı ve ortak özellikler söz konusudur. Gönderimsel bir zamirin olması gerekmektedir. Bu sayede ögelerin fonksiyonları birbirinden ayrılmış olur. *صَرَبْتُ بَنِي أَخُوهُ زَيْدٌ* (*Onun kardeşi beni dövdü, Zeyd*) örneğinde sola doğru kaydırma söz konusuysen *أَعْجَبَنِي زَيْدٌ عَمَلُهُ* (*Zeyd'in çalışması hoşuma gitti*) örneğinde bedel söz konusudur. Sağa kaydırmada kaydırılanın belirlilik özelliği taşıması

²⁰⁸ John Robert Ross, *Constraints on Variables in Syntax*, Massachusetts Institute of Technology, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cambridge, 1967, s. 427.

²⁰⁹ Bu cümlede kaynak ve hedefin gönderimleri farklı olduğu için benzer yapım kurallarından yararlanıp iz yerine adıl bırakamayız. (Bkz. Fâsî, *el-Lisâniyyât ve 'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 129.)

şart değildir. Sola kaydırmada ise kaydırılan ögenin eş gönderime ihtiyacı yoktur. Bu kaydırma kuralları ile sağlanmaktadır.²¹⁰ Fâsî odak ve kaydırma arasındaki iki farktan bahsetmektedir. Odakta yerellik şartına uyulur ancak kaydırmada buna uyulmaz. Odakta kaynak ve hedef arasında irap bakımından uyum aranmaktadır ancak kaydırma da böyle bir uyum aranmaz. Örneklendirecek olursak; زَيْدًا ضَرَبْتُ (*Zeyd, dövdüm (onu)*) cümlesi kaynak ve hedef arasındaki irap uyumu (derin yapıdaki irap uyumu) ve yerellik şartlarına bağlı olarak bir dönüşüm söz konusudur. زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ (*Zeyd, onu dövdüm*) cümlesinde ise kaynak ve hedef arasında irap bakımından uyum yoktur. Ayrıca yerellik şartına bağlı olan altaşlık ve yinelemeli döngüsellik gibi şartlara da uyulmamıştır. Kaynak taşınırken yerine adilsil bir iz bırakmıştır.²¹¹

Fiilden önceki yer değişikliğini ifade eden odak dönüşümünün yanı sıra, fiilden sonraki kelimelerin sıralanışını ifade eden değişimler de vardır. Fâsî'ye göre bu durum odaktan birkaç noktada ayrılmaktadır. ضَرَبَ الْوَلَدَ زَيْدٌ (*Çocuğa vurdu, Zeyd*) Bunu cümle dizilişinde sabitleyen bir kural vardır. Bu da Arapçada قاعدة الخفق olarak isimlendirilen oynaklık (scrambling)²¹² kuralıdır. Cümle içi dizilişte ögelerin yer değişimine izin veren, oynaklık arz eden dillerde yüzey yapıdaki öge dizilişinde değişikliğe imkan veren bir kuraldır. Tek bir yansıtma alanı olmasına rağmen diğer boğumlarla uyumludur.²¹³ Fâsî, oynaklığın cümlenin anlamsal yapısına dair çok fazla etki etmemesinden dolayı dönüşümsel değil de biçembilimsel bir kural olduğunu düşünmektedir.

Arapçadaki soru, nefy, hasr türünden cümle özelliklerine baktığımızda oynaklık gösteren yapıların basit cümle özelliği gösterdiğini, odaksal yapıların ise daha kompleks yapı özellikleri gösterdiği görülmektedir. Olumsuz yapılarda olumsuzluk edatı, ya özel bir lafza²¹⁴ bağlıdır ya da boş bir niceleyiciye bağlıdır. Nefy edatı ve bağlanılacak kelimenin nicelik ve bağımlı değişken gibi mantıksal (anlamsal) özellikleri vardır. İsim öbeklerinin başında bulunan boş niceleyicilerin önüne من harf-i ceri gelir. Olumlu cümleye bu boş niceleyicileri ve özel lafızları koyduğumuzda cümle dilbilgisi dışı bir cümle olur. مَا رَأَيْتُ مِنْ رَجُلٍ (*Hiçkimseyi görmedim*) bu bağlamda dilbilgisel bir cümleyken

²¹⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 131-132.

²¹¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 142.

²¹² ÜDD'de sözcük dizilişi esnek olan dillerde yüzey yapıda ögelerin yeniden sıralanmasına imkan veren taşıma işlemidir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 202.)

²¹³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s.124.

²¹⁴ شيء - قط - أشد gibi kelimeler forclusifs kelimeler olarak kabul edilmiştir. (Bkz. Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 125.)

رَأَيْتُ مِنْ رَجُلٍ cümlesi dilbilgisi dışı bir cümle olur. Çünkü bu cümle mantıksal olarak kabul edilemez bir cümledir. Değişkenleri bağımsızdır. Değişken, niceliğe bağlı olmayan bir değişkene dönüşmüştür. Bu özel yapılar ve boş niceleyicilerin dağılımları sınırlıdır. Odaksal yapılarda ve kaydırılmış yapılarda bu yapılar yer almaz. Çünkü odak boğumu niceleyici yöne bir engel teşkil etmektedir. Nicel olarak bir olumsuzluk bulunuyorsa bunu odağa kadar sürdürmelidir. Bu durum cümle içindeki yapıları aşmamaktadır. ما أَنَا ضَرَبْتُ (Zeyd'i dövmüş değilim) cümlesinde de görüldüğü gibi. Böylece boş niceleyiciler ve özel lafızların bulunduğu kaydırılmış yapılardaki hatalar açıklanabilir. Nicelliğe göre oynaklığın konumlanmasında basit cümle yapılarındaki gibi bir konumlama söz konusudur. Meful fiilden sonra gelebilir ve nicelik alanı değişmez. مَا ضَرَبَ عَمْرًا إِلَّا زَيْدٌ (Amr'ı döven Zeyd'dir/ Amr'ı döven Zeyd'den başkası değildir) örneğinde olduğu gibi. Soru yapılarındaki sorunun etki alanı da hasr ve nefydeki kurallara uymaktadır. Odak ve kaydırmada soru odakla kısıtlıdır. Bu tür yapılarda soru odak sonrasına etki etmezken basit cümlede bütün bileşenlerine kadar uzanır. أَزَيْدٌ ضَرَبْتُ؟ (Zeyd'i mi dövdün?). Kaydırılmış yapılarda ve odak yapılarında özel lafızlar yer almazken soru yapılarında özel lafızlara yer verilmektedir. ²¹⁵أَقَلَّتْ شِعْرًا قَطًّا؟ (Hiç şiir söyledin mi?).

2.1.2. İsim Öbeğinin İç Yapısı

İsim öbekleri de diğer öbek yapıları gibi dönüşüm aşamalarından geçerek birtakım yansıtma alanları oluşturmuşlardır. İsim öbeklerinin dönüşümleri üç aşamalıdır. Her bir aşamanın yapısından kaynaklı özellikleri vardır. Bu bağlamda Fâsî, isim öbeğinin birinci dönüşüm alanı olan ve en alt yansıtmayı ifade eden şeklini [س] ile göstermiştir. Daha sonra çeşitli eklentilemeler ve niteleyiciler ile bu bir aşama daha atlayarak yeni bir yansıtma alanını oluşturur ve [س¹] ile gösterilir. En üst aşamada üçüncü dönüşüm ile gerçekleşir ve [س²] ile sembolize edilir.²¹⁶ Her öbeğin bir başı olduğu gibi isim öbeğinin de bir başı vardır ve bu baş isim öbeğinde isimdir. Baştan sonra gelen öge baş ile doğrudan ilişkili olan temel çekirdek işlevine dayalı olabilir, başa bağlı bir sıfat ya da başa bağlı olamayan bir sıfat da olabilir.

Arapçadaki isim tamlamasına (izâfet terkîbi) baktığımızda ilk unsur olan muzâf, tamlama yapısının başını oluşturur. İkinci unsur ise (muzâfun ileyh) baştan sonra gelen

²¹⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 126-127.

²¹⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 157.

unsurdur. Muzâf baş olan ismin çekirdek fonksiyonuna dayanır ve cümle içindeki fonksiyonuna göre hareke alırken ikinci unsur daima mecrurdur. Muzaf ve muzafun ileyh arasındaki sahiplik, kapsam, mekan, yapı-madde, etken-edilgen gibi ilişkiler vardır.²¹⁷

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin Aşamalı-X kuramına göre büyükçül yansımaların ulamlarını içeren üst terim belirleyicilik fonksiyonuna sahiptir. Arapçada isim tamlamalarına baktığımızda baş muzaftır ancak elif-lam takısı gibi bir takı olarak belirleyici olamaz. İşaret ismi de alamaz çünkü elif-lam takısı yoktur. Bu sebeple muzafun ileyh nekra olduğunda muzaf da bir açıdan nekra olur. Bu durumda klasik dilbilimciler isim tamlamasındaki başın belirleyiciliğini ortaya çıkarmak için sıfatlara başvurmuşlardır. Muzafun ileyhten sonra gelen sıfat, elif-lam takılı olmalıdır. Başın belirleyicilik durumu ve baştan sonra gelen öğeler arasındaki etkileşim, belirleyicilik durumunda sıfatlar ile ilişkilerin kurulmasını gerekli kılmaktadır.²¹⁸ Belirleyiciliği sağlamak için tamlama öğeleri arasında kaydırma mümkün değildir. Çünkü bu Arapça açısından dilbilgisi dışı bir durumdur. Ayrıca fail, Aşamalı-X Kuramına göre büyükçül yansıtma alanında olan fiilden türer. Fiil bu durumda mefulünü de içermektedir.²¹⁹

Fâsî, modern Arapçadaki sayı yapılarının dilbilimsel betimlemesinin Basra ve Kûfe ekolleri arasında meydana gelen tartışmaların göz önüne alınarak, tarihi kabullerden yola çıkılarak yapılabileceğini söylemektedir. Böylelikle modern Arapçada karmaşık, düzensiz görünen konuların açıklaması yapılabilir. Fâsî, bu bağlamda sayı yapılarının diğer isimler gibi baş olup olmadığını, başın sadece isim öbeğine özgü bir şey mi olduğu sorularına cevap aramıştır.²²⁰ İsim öbeklerindeki sayı yapıları konusunda Arap dilbilim tarihine baktığımızda, sayı ve elif-lam (belirleyicilik) takısı arasındaki diziliş noktasında Basralılar ve Kûfeliler arasında bir ihtilaf söz konusudur. Basralılara göre isimden önce bulunan sayıların iki farklı dizilişi vardır: Sayı+elif-lam takısı (ال-): Bu tekil sayı öbeklerinin hepsinde bulunur. ثَلَاثَةُ الْأَقْلَامِ (üç kalem) örneğinde olduğu gibi. Elif-lam (ال)+Sayı: Birleşik sayı öbeklerinde bulunur. الثَّلَاثَةُ عَشَرَ رَجُلًا (on üç adam) örneğinde olduğu gibi. Basralılar bu iki durumdan başka bir durumu kabul etmezler. Onlara göre hem sayı hem de isimden önce ال- takısı gelmez. *الثَّلَاثَةُ الْأَقْلَامِ* olmaz çünkü dilbilgisi dışı bir yapı olur. Aynı şekilde *الثَّلَاثَةُ عَشَرَ الرَّجُلِ* de diyemeyiz. Çünkü temyiz şartlarına

²¹⁷ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 232; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 158.

²¹⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 160.

²¹⁹ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 118.

²²⁰ Fâsî, *el Lisâniyyât ve'l- Luğatü'l- Arabiyye*, s. 173.

aykırıdır. Ancak Kûfeliler Basralıların tersine elif-lamın hem isme hem de sayıya birlikte gelebildiğini kabul etmektedirler. Birleşik sayı öbeklerinde ise her iki öbeğe de elif-lam gelebilir. الأَحَدَ العَشْرَ دِرْهَمًا (*on bir dirhem*) örneğinde olduğu gibi. Kûfelilere göre temyizde nekra zorunluluğu yoktur. الخَمْسَةَ العَشْرَ الدِّرْهَمَ (*on beş dirhem*) örneğinde olduğu gibi. Modern Arapçada ise ikinci genellemeye yönelik bir eğilim olsa da basit sayı yapılarında Basralılar ve Kûfelilerin ortak görüşlerine uyulmaya çalışılmıştır. Kompleks yapılarda ise ikinci sıralamaya uyulur. Bu konuda Basralıların koyduğu kurallar boşluk doldurur niteliktedir.²²¹ Fâsî, böylelikle modern Arapçada sayılar konusunda ikili yaklaşımın giderilmesinin amaçlandığını söylemektedir. Ancak Arapça konuşanlara baktığımızda bu ikili kullanım devam etmektedir.

Fâsî, sayıların özelliklerine göre ya isim ya da sıfat olduğu görüşündedir. Sayıların irabı cümle içindeki ya da öbek içindeki fonksiyonlarına göreir. Bu da öbek içinde isim başının belirlenmesi ile olur. Sıfat öbek başının irabını alamaz.²²² Fransızca ve İngilizce gibi dillerde nicelik arz eden kelimeler içinde oldukları isim ve sıfat öbeklerinin belirleyicileri olarak kabul edilirken Arapçada böyle bir durum söz konusu değildir. Arapçada nicelik arz eden kelimeler baş olarak kabul edilmektedir. Nicel olan baş, kapsadığı öbekteki duruma göre irap alır. Baştan sonraki dağılım da ögenin isim, sıfat, zarf, edat olmasına göre değişir. جاء كُلُّ الرِّجَالِ (*Adamların hepsi geldi*) örneğinde olduğu gibi. Karşılaştırmalı öbek yapılarında isim, sıfat, zarf dağılımları olabilir. Karşılaştırmalı yapılarda nicelikler, أَكْثَرُ-أَقْل (*daha çok-daha az*) gibi yapılarla ifade edilir ve öbek başı olarak kabul edilirler. Nicelenen unsur isim ya da edat öbeği olabilir. Edat öbeğinde ise من harf-i ceri öbek başı olur. قَرَأْتُ أَكْثَرَ كِتَابًا مِنْكَ (*Senden daha fazla kitap okudum*) örneğine baktığımızda karşılaştırmalı bir öbek yapısını görürüz. Nicelenen unsur hem isim hem de edat öbeği olarak görünmektedir. Edat öbeğinde baş, من harf-i ceridir.²²³

Fâsî içe yerleşik cümle yapılarında her zaman öbek yapı kurallarının uygulanmadığı kanaatindedir. Ona göre dilbilgisel ölçütler isim öbeğinin başını belirlemek için yeterli olabilmektedir.

²²¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 175.

²²² Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 181.

²²³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 184-185.

2.2. İşlevsel Yapı

Dildeki yapısal birimlerin fonksiyonlarının ve kullanım kurallarının incelendiği dal, işlevsel dilbilimdir. Bu branş, dilsel birimlerin anlamlı bir bütünlük oluşturması için nasıl görev aldığını iletişimdeki işlevleri açısından ele alır. Bu bağlamda ögelerin cümle içindeki bağlamları, gönderimleri ve denetim alanları da cümlenin işlevsel yapısından bağımsız değildir. Dilbilimin temel tartışma konularından olan denetim (control: مراقبة) ve artgönderim (anaphora: عائدة\إحالة) Arapça öbek ve cümle yapılarında söz konusudur. Artgönderim, cümledeki bir sözcüğün aynı cümle içinde daha önce kullanılan başka bir sözcükle bağlantısı neticesinde ortaya çıkan dilbilimsel bir ilişkidir. Denetim ise, cümle içindeki bir yan cümlenin gizli öznesinin (ADIL), fonksiyonunu ana cümledeki özne ya da nesneden almasıdır.

2.2.1. İşlevsel Denetim ve Artgönderimsel Denetim

Arapçadaki cümle dizilişi fiil- fail- meful- değişken şeklindedir. Değişken, bir edat öbeği, zarf öbeği ya da hal gibi *eklentilerden* (tümleçlerden) oluşabilir. Bu diziliş ana ve ara cümlelerde geçişli ve geçişsiz fiillerde görülmektedir. Arapçadaki cümle dizilişinde her öge kendi konumuna göre işlev kazanmaktadır. *إِنْتَقَدَّ عَيْسَىٰ مُوسَىٰ* (*İsa Musa'yı eleştirdi*) ve *إِنْتَقَدَّ مُوسَىٰ عَيْسَىٰ* (*Musa İsa'yı eleştirdi*) cümlelerine fiil- fail- meful temel dizilişi açısından baktığımızda ilk ad öbeği fail, ikincisi ise meful görevindedir. Ancak Arapçada mefulün failin önüne geçtiği durumlar da vardır. *أَيُّ رَجُلٍ إِنْتَقَدْتِ؟* (*Hangi adamı eleştirdin?*) örneğinde soru öbeğinin odağa taşınmasını sağlayan soru kaidesi neticesinde meful failin önüne geçmiştir. Aynı şekilde *شَكَرَ زَيْدًا هَذَا الرَّجُلُ الَّذِي تَرَى* (*Gördüğün bu adam Zeyd'i şikayet etti*) örneğinde Artımlı Ad Öbeği Aktarımı²²⁴ gereğince fail olan isim öbeğinin mefulün soluna kaydırılması suretiyle de meful öne geçer.²²⁵

Fâsî'nin artgönderim ve denetim konusundaki görüşlerine geçmeden önce fiil olmadan failin zikredildiği ulamlar hakkındaki görüşlerini inceleyelim. *الْتَقَيْتُ بِالْوَالِدِ الْمَرِيضَةِ* cümlesinde *أم* kelimesi sıfatın failidir. Aynı şekilde *لَقَيْتُ زَيْدًا مُتَوَتِّرَةً أَعْصَابُهُ* (*Sinirleri gerilmiş olan Zeyd'e rastladım*) cümlesinde de *أَعْصَابُهُ* kelimesi sıfatın failidir. Sıfat öbeğini fiilin sağına ya da soluna kaydırmak suretiyle sıfat ve failini tek bir yansıtma

²²⁴ Arapçada قاعدة زحلقة المركب الاسمي الثقيل olarak bilenen Heavy NP Shift, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde sözcük sayısının göreceli olarak arttırıldığı artımlı ad öbeklerinin tümce sonuna aktarılmasını sağlayan kural. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 34.)

²²⁵ Fâsî, *el-Binâ 'u'l-Muvâzî*, s. 55.

altında toplayabiliriz. زيدا البارحة متوترة أعصابه ve متوترة أعصابه لقيت زيدا olduğu gibi. Fâsî, sıfat ve faili birbirinden ayrıldığı takdirde yansıtma alanlarının değişmesiyle birlikte dilbilgisi dışı bir sonucun ortaya çıkacağını söylemektedir. Mastarın faili konusunda farklı bir durum söz konusudur. أَفَلَقْتَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا (*Zeyd'in Amr'a vurması beni endişelendirdi*) örneği, mastarın failinin damme hareke alabileceğini kabul eden Klasik anlayışına göre doğru bir cümledir. Ancak bu yapı modern Arapçada kabul edilmemektedir. Yapı modern Arapçaya uymadığı için mastarın faili görünümünde değil de أَفَلَقْتَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا şeklinde muzaf- muzafun ileyh ilişkisi içinde gelmesi daha doğru olmaktadır.²²⁶

Fâsî sıfatın failinin bazen örtük/gizli bir şekilde geldiğini söylemektedir. مَرِيضٌ زَيْدٌ (*Zeyd hastadır*) örneğinde مَرِيضٌ un faili gizlidir ve Zeyd'e döner. Bunun dışında cümlede sıfatın açık bir şekilde görüldüğü durumlarda cümlenin derin yapıdaki faili artgönderim ile bilinebilir. زَيْدٌ مَرِيضٌ أَبُوهُ (*Zeyd, babası hastadır*) cümlesinde sıfatın faili cümlede özne görevini üstlenmiş kelimeye artgönderimsel olarak bağlıdır. زَيْدٌ مَرِيضٌ هُوَ لَا أَبُوهُ (*Babası değil, Zeyd hastadır*) cümlesinde karşıtsal bağlamda ister fail olsun ister faili vurgulayan bir öge olsun zamir (artgönderim) belirli bir şekilde bulunmaktadır. Aynı şekilde artgönderimsel zamir atıf öbeği içinde de açık bir şekilde bulunur. زَيْدٌ مَرِيضٌ هُوَ وَ أَبُوهُ (*Zeyd de babası da hastadır*) örneğinde görüldüğü gibi. Fiil ve faili arasındaki uyum da nispeten sıfat ve faili arasındaki uyumu verir. الأَوْلَادُ جَاءُوا (*Çocuklar geldiler*) cümlesinde konu ve yüklem arasındaki uyum; yüklem, cins ve sayı özellikleri bakımından konu ile uyuşan artgönderimsel bir zamirden dolayı dikkat çekmektedir.²²⁷ Fâsî, çeşitli dillerdeki dizilişten yola çıkarak tek bir ÖYN ya da YÖN gibi tek bir dizilişten bahsetmenin mümkün olmadığını savunmaktadır. Arapça için değerlendirmede bulunmak gerekirse yukarıdaki örnek hem fiil-fail-meful hem de fail-fiil-meful sıralamasına elverişli niteliktedir. Ancak fiil başta olduğunda uyum zayıf olmaktadır.²²⁸

Dilbilimsel gösterge teorisi kurucu yapıda ve işlevsel yapıda rol oynayan ögeler arasında açık bir ayırım yapabilmeyi sağlar. Ögeler işlevsel yapıda rol oynar. Kurucu yapıda rol oynamaları gerekli değildir. Bu durumda gösterge seviyeleri arasında bir ikililik söz konusu değildir.²²⁹

²²⁶ Fâsî, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, s. 52-53; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 195-196.

²²⁷ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 60; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 197-199.

²²⁸ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tevsît*, s. 37-38.

²²⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 199.

2.2.1.1. İşlevsel Artgönderim ve İşlevsel Olmayan Artgönderim

Cümle içinde bütünlüğü sağlayan her bir birim cümlenin kurucusudur. Kurucuların oluşturduğu cümlenin sözdizimsel açıdan dizilişi de cümlenin kurucu yapısıdır.²³⁰ Fâsî bazı öğelerin cümlenin tamamlanabilmesi için şart olmadığını söyler. *جاء زيدٌ رَاكِبًا* (*Zeyd yolcu olarak geldi/ Zeyd ...binerek geldi*) ve *كان زيدٌ رَاكِبًا* (*Zeyd yolcuymuştu*) cümlelerini incelediğimizde *رَاكِبًا* sözcüğü ilk cümlede eklenti/yan öge hal durumundaki bir niteleme öbeği biçimindedir ve cümlenin işlevsel yapısının tamamlanabilmesi için zorunlu bir öge değildir. Çünkü fiilin yüklemel yapısına dayanmaz. İkinci cümlede niteleme öbeği içindeki *رَاكِبًا* sözcüğü ise yüklem tümlecidir ve fiilin yüklemel yapısına dayanır ve o olmadan cümle tamamlanmaz.²³¹ Bundan dolayı Fâsî ilk cümledeki niteleme öbeğini yan öge (adjunt/ملحق), ikinci cümledeki niteleme öbeğini ise tümleş (complement/فَضْلَةٌ) olarak kabul etmektedir.²³² Arapçada dilbilimcilerin büyük bir kısmı fiilleri iki kısma ayırmaktadırlar. *جاء* gibi tam bir anlamsal içerik taşıyan kelimelere tam fiil, *كان* gibi anlamsal yönden eksiklik arz eden kelimelere ise nâkıs fiil demektirler. Fâsî, yaygın görüşün aksine nâkıs fiillerin sadece *كان* ve kardeşlerinden ibaret olmadığını, niteleme öbeğinin yan öge ya da yüklem tümleci olmasına göre fiilin tam ya da nâkıs olabileceğini söylemektedir. Yan öge ve yüklem tümlecinin ayrımını yapabilmek de işlevsel-yüklemel bir açıklamayla mümkündür. Artgönderim işlemleri de bu işlevsel farklılığı vurgular. Yan ögenin failinin öncülü belli değilken yüklem tümlecinin failinin öncülü bellidir. Yüklem tümlecinin failinin denetim fiilleri ile birlikte gelen bir öncülü olabilir ve bu öncül de ana fiilin fail ya da mefulü olabilir. Bu bağlamda *كان زيدٌ رَاكِبًا* örneğinde yüklem tümlecinin failinin öncülü, cümlenin faili iken *ظَنَنْتُ زيدًا رَاكِبًا* (*Zeyd'i yolcu sandım*) cümlesinde yüklem tümlecinin faili, denetim fiili olan *ظَنَّ* nin mefulüdür. Aynı zamanda niteleme öbeğinin failinin öncülünün ana fiildeki fail mi meful mü olduğu noktasında bir kapalılık söz konusudur. *لَقِيتُ زيدًا رَاكِبًا* (*Zeyd'e yolculuk yaparken rastladım*) cümlesinde öncül Zeyd de olabilir, - ت muttasıl

²³⁰ Karaağaç, a.g.e., s. 578-579.

²³¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu 'l- Arabiyye*, s. 200-201.

²³² Fâsî'nin ملحق ve فَضْلَةٌ kelimelerine yüklediği anlamın yanı sıra bazı Arap dilbilimcileri bu ayrımı başka terimlerle ifade etmektedirler. Bu bağlamda تَمِيم (complement) kelimesi cümlenin fiilden sonra gelen, yapının tamamlanabilmesi için zorunlu olarak bulunması gereken kurucu öğelerini ifade ederken; فَضْلَةٌ (yan öge, eklenti) ise cümleden çıkarılması durumunda yapısal bir bozukluğun olmayacağı yapıyı ifade eder. (Bkz. Remzi Munîr Ba'albek, *Mu'cemu'l Mustalahâti 'l- Luğaviyye*, Beyrut, Dâru'l- İlm li'l- Melâyîn, 1990, s. 105.)

şahıs zamiri de olabilir. Aynı zamanda niteleme öbeğinin faili her zaman cümlelerin faili ile uyum sağlamak zorunda değildir. لَقِيْتُ زَيْدًا مُتَوَيَّرَةً أَغْصَابَهُ (Sinirleri gerilmiş olduğu halde Zeyd'e rastladım) cümlesinde olduğu gibi.²³³

2.2.1.2. Denetim

Denetim kuramı adının gönderim işlemiyle ilgili bir kuramdır. Bu kuramda gönderge olan zamir denetlenen, gönderimde bulunduğu isim öbeği yani öncül ise denetleyendir. Yönetme ve Bağlama Kuramında taşıma işleminden sonra yüzey yapıda ortaya çıkan boşlukların açıklanmasında kullanılan bir kategori kuramıdır.

İşlevsel denetim, denetim denklemleri ile yapılmaktadır. Denetim denklemi ise işlevsel yapıda failin yüklem tümlecine sokulması ile sağlanmaktadır. Fâsî Yönetim ve Bağlama kuramının alt modüllerinden biri olan denetim kuramının denklemlerinin her birinin doğal olması gerektiğini, aynı zamanda denklemdaki denetlenen ögenin fail (gizli özne, ADIL) ve denetleyen ögeninse meful ya da fail olması gerektiğini söylemektedir. Yan öge anlamsal yorumlamada yükleme bağlı olmasına rağmen, bu göndergesel durum yan öge ve yüklemde herhangi bir şart gerektirmez. Ancak tümleş ve yüklem arasındaki ilişki ortak oluşum şartları ilişkisine bağlıdır. Bu durumda yan öge yüklemde konusal yapısına ve öbekselle çerçevesine dayanmaz. Yüklem tümleşlerindeki boş gönderim zorunlu olarak asıl fiilin failini gözetir. Boş işlevsel yapı sayesinde denetim ögesinin özelliklerini alarak boş ulam alanını doldurur. Yan ögelerdeki boş artgönderim açık zamerin denetim özelliklerini alır ve artgönderim denetimin şartlarına uymak durumunda kalır.²³⁴

Fâsî'nin denetim ile ilişkili olarak incelediği konulardan biri de gönderim ve denetimin yapılabileceği ve bu bağlamda tümleş kabul eden fiillerdir. Bu fiiller; *nâkıs fiiller*, *efâlu'l-kulûb* denilen ve modern Arapçada *yükseltme eylemleri*²³⁵ olarak bilinen fiiller ve denetim fiilleridir. Kâne'nin benzerlerinden (كان وأخواتها) olan nâkıs fiiller ve zanne nin (ظن وأخواتها) benzerlerinden olan kulûb fiilleri; sıfat, isim, edat, fiil gibi işlem gören ulamsal yapılara sahip yüklem tümleşleri alırlar. ظَلَّ زَيْدٌ فِي الدَّارِ (Zeyd evde kaldı/ Zeyd hala evdedir) ve حَسَبَ زَيْدٌ عَمْرًا فِي الدَّارِ (Zeyd, Amr'ın evde olduğunu sandı) örneklerinde olduğu gibi. Ancak bu tür yapılarda mastar öbeği ulamına fiil tümlecinin

²³³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 201-203.

²³⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 204-207.

²³⁵ İçer yerleşik olarak gelen cümlelerin ögelerinin ana cümlede özne ve nesne konumuna yükselmesine izin veren fiillere yükseltme eylemleri denmektedir. (Bkz. İmer, Kocaman, Özsoy, a.g.e., s. 282.)

gelmesi uygun değildir. Çünkü mastar öbeklerinde denetime izin verilmez. İşlevsel denetimin kayıtlı kaldığı yerellik ilkesince mastar öbeği içinde gizli olarak bulunan fiil öbeğinin gönderimde bulunması zordur. Böylece mastar öbeğinin yüklem tümleci olarak işlev yaptığı yapılar dilbilgisi dışı sayılmaktadır. *بَدَأَ زَيْدٌ أَنْ يَلْعَبَ* (*Zeyd oynamaya başladı*) örneği de bu bağlamda dilbilgisi dışı bir yapıdır. Yüklem tümlecinin faillerinin denetimsel ve işlevsel olması denetim fiilleri açısından önemlidir. Denetleyenin karşıt konumunun denetlenen ögenin içeriğinde olması gerekir. Aynı zamanda yüklem tümlecinde fail açık bir şekilde bulunmamaktadır. Failin işlevinden başka bir işlevi olan boş artgönderim, denetlenen olamaz. ²³⁶*كَانَ زَيْدٌ أَعْرَفُهُ cümlesi bu bağlamda dilbilgisi dışı bir cümle olur. Çünkü yüklem tümlecindeki artgönderim ve ana cümledeki failin işlevleri uyuşmamaktadır.

Denetim basit cümlelerde olduğu kadar kompleks cümle yapılarında da karşımıza çıkan bir kuramdır. Bu sebeple bileşik cümle yapılarındaki ara cümleleri ve artgönderimsel bağlayıcıları da incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda artgönderim öbek içi yapıda bulunmak zorunda değilken boş artgönderim öbeğe bağlıdır. *حَسَبَ زَيْدٌ أَنَّهُ مُرِيضٌ* (*Zeyd onun hasta olduğunu sandı*) cümlesinde muttasıl zamirin cümle öznesine gönderimde bulunması zorunlu değildir. Ancak boş artgönderim cümle yapısı içinde bir öncüle gönderimde bulunmak zorundadır. Chomsky de bu tür cümlelerin varlığını kabul etmekle birlikte boş artgönderim (ADIL) ve zamir arasındaki ayrımın her zaman düşünsel olarak bulunmadığı kanaatindedir. Yani zamirler her zaman cümle içinde ya da öbek yapıda bağımsız olarak bulunmazlar.²³⁷

Haberin yüklem tümleci (ara cümle) olduğu isim cümlelerinde açık bir şekilde bulunan bağlayıcı, yüklem tümlecinin failinin bir denetleyeni olabilir. Ancak konunun boş artgönderimi denetlemesi mümkün değildir. *زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ* (*Zeyd, babası ayakta*) örneğinde haber (أَبُوهُ قَائِمٌ) bir yüklem tümlecidir ve bağlayıcı denetleyici olabilir niteliktedir. Yani ana cümle öznesine dönen artgönderimsel zamir yan cümle öznesinin denetleyicisi niteliğindedir. Fâsî'ye göre denetleme teorisi, artgöndergesel bağlantılara ve çeşitli oluşumların işlevsel yapısına nazaran daha açık bir yaklaşım sunar ve bu teori bu yapıların kurucu yapısının denetlenmesini sağlar.²³⁸

²³⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 210-212.

²³⁷ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 214.

²³⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 217-218.

Arapçada sıfat yapısına baktığımızda sıfat, sayı-cinsiyet alametlerini sıfatın failinden alır. İsim öbeğindeki isim başından değil. مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَاعِدٍ غَلْمَانُهُ (Hizmetçileri oturan adama rastladım) ve مَرَرْتُ بِرَجَالٍ قَاعِدٍ غَلْمَانِهِمْ (Hizmetçileri oturan adamlara rastladım) örneklerinde sıfat failinin önüne geçmiştir ve fiil hükmündedir. Bu sebeple sayı yönünden uyum yoktur. Klasik nahiv bu hususta iki yaklaşım sunmaktadır: Sıfat ve öbek başı arasındaki uyum ve sıfat ve faili arasındaki uyum. Fâsî ise bunu tek bir teori altında toplayarak incelemiştir.²³⁹

Kurallı bir cümle yapısı elde edebilmek için nasıl ki fiil-fail, cinsiyet, sayı özellikleri bakımından uyum aranıyorsa ana ve ara cümleler arasında da artgönderim ve öncül uyumu aranmaktadır. Bu bağlamda Fâsî, sıfat öbeği, zarf (edat) öbeği ya da kaydırılmış cümledeki yan ögelerin, cümlenin doğru ve kurallı bir cümle olmasını sağlayan, içinde bulunduğu yüklem dışında bir öncüle bağlı artgönderim ögesini içerdiğini söylemektedir. Buna göre bu tür bir yapı arz eden cümlelerde ve öbeklerde öncüle bağlı artgönderim bulunmadığında dilbilgisi dışı cümle yapıları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda *زَيْدٌ جَاءَ عَمْرُو (Zeyd Amr geldi) cümlesinde konuya gönderimde bulunan bir artgönderimin olmamasından dolayı, *هَذَا رَجُلٌ اِنْتَقَدَ زَيْدٌ عَمْرًا (bu adamdır Zeyd Amr'ı eleştirdi) örneğinde ise sıfat öbeğinin başı olan isme gönderimde bulunan bir artgönderim bulunmamasından dolayı ve *جَاءَ زَيْدٌ وَاقْفَا عَمْرُو (Zeyd geldi Amr bekledi) cümlesinde ise yan ögenin failinin ana cümledeki öncülüne gönderimde bulunmamasından dolayı bu cümleler dilbilgisi dışıdır. Fâsî doğru cümle yapılarının basit sıfat öbeğinde de bulunduğunu ve yüklem dışında öncüle bağlı artgönderimsel bir ögenin bulunmasının bu durumu doğrular nitelikte olduğunu söylemektedir. مَرِيضَةٌ أُمُّ مَرَرْتُ بِرَجُلٍ (Annesi hasta olan adama uğradım) cümlesinde isim öbeğinin başına gönderimde bulunan artgöndergesel bir zamir bulunmaktadır ve bu da öncüller ya da yan ögelere artgönderimin cinsiyet sayı bakımından uyumlu olmasını sağlamaktadır. مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مَرِيضٍ (Hasta adama uğradım) gibi cümle yapılarında artgönderim ögesi cümlede bariz bir şekilde bulunmamakla birlikte sıfatın işlevsel yapısında mevcuttur. Bu tür yapılarda artgönderimsel ifadenin zamir olarak geldiği varsayımı yapılır ve bu artgönderimsel zamir, baş olan isimle bu sıfatlar uyuştığında gönderimsel bir uyuşma mümkün olur. Özellikler uyuşmadığı takdirde gönderimsel açıdan bir uyuşmanın mümkün olmadığı dilbilgisi dışı bir sonuç ortaya çıkar. Artgönderimin öncüle sayı ve cinsiyet yönünden

²³⁹ Fâsî, *el-Binâ 'u'l-Muvâzî*, s. 104; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 220-221.

uygun olması gerekmektedir. Sıfatın faili merfu konumdadır ve sıfatın failinde öncüle yönelik artgönderimsel bir zamir bulunur. Bu cümlenin doğruluğu açısından gereklidir. Ancak bazı durumlarda artgönderimsel zamir boş ulam şeklindedir. كان زيدٌ حسنَ الوجه (Zeyd güzel yüzlüydü) cümlesinde artgönderimsel zamir boş ulam olarak bulunmaktadır.²⁴⁰ Yani kanenin haberinde Zeyd'e dönen, cümlenin yüzey yapısında mevcut olmayan ancak derin yapıdan anlaşılan bir ADIL vardır.

Fâsî, sözcüğün işlevsel olarak bulunduğu konumdaki çekimine göre irap alameti aldığını düşünmektedir. İrap alameti ya işlevsel çekirdeğin içindeki belli işlevler göz önüne alınarak sözlük yoluyla ya da kurucu kurallar vasıtasıyla gelmektedir. Her iki durumda da irap kuralı tek öbek alanını aşmamakta, başka öbeklerin alanlarına girmemektedir. İrap, sadece betimleme açısından değil aynı zamanda teorik mesele açısından da problemdir. Fâsî bu durumda istenilen hedeflere Durum Kuramı (case theory) ile ulaşmanın mümkün olduğunu söylemektedir.²⁴¹ Yönetim ve Bağlama Kuramının alt modüllerinden olan Durum Kuramı bir yönetici ulam ile sağlanmaktadır. Yani sözdizime giren bir kelime bulunduğu konuma uygun bir durumdadır ve bu durum o ögeye yönetici tarafından verilmiştir. Buna durum yükleme denmektedir. Öbeklerin yöneticisi durum yükleyicisiyken, yönetilen öge durum yüklenenidir.²⁴² Bu bakımdan düşünülecek olursa Arapçada ögelerin hareketleri durum kuramına göre olmaktadır.

Bu bağlamda lafzi izafet yapısındaki sıfatın failinin hareketi lafzi izafet olduğunda bile mecrur değildir. Çünkü bu durumda sıfatın faili artgönderimsel zamir olan gizli zamirdir. لقيتُ زيدا متوتراً الأعصاب (Sinirli Zeyd'e rastladım) örneğinde olduğu gibi. Yapısal olarak lafzi izafette sıfat ya da hal ya da muzafun ileyh konumunda olan sözcük sıfat ve mecrur arasında uyum olsa bile mecrur isim sıfatın faili değildir.²⁴³ Sıfatın faili boş ulam şeklinde olan bir zamirdir.

Fâsî birçok dilde öznenin çeşitli dilbilgisel durumlarda bulunmasında bir sakınca olmadığını söylemektedir. Yani bu dillerde öznenin dilbilgisel açıdan durumu ve işlevsel rolü arasında uyum şartı zorunlu değildir. Bu dillerdeki uyum daha çok dilbilgisi yönündendir. Ancak Arapça açısından duruma baktığımızda Arapçada işlev ve irap

²⁴⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 221-223.

²⁴¹ Fâsî, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, s. 72; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 241.

²⁴² Kerimoğlu, a.g.e., s. 90.

²⁴³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 223.

açısından bir ilişki olmasından dolayı fail ref, meful nasp, mecrur da cer konumundadır.²⁴⁴

Artgönderim meselesinde temas edilmesi gereken bir diğer konu da dönüşlülük zamirinin gönderim alanına dairdir. Dönüşlülük zamirinde diğer artgönderimsel zamirlerle birkaç noktada farklılık söz konusudur. Çünkü bu zamirde etken konumunda olan da edilgen konumunda olan da aynıdır. Bu bağlamda Fâsî, *kendi* zamirinin işlevsel çekirdek ile bağlantılı olduğuna temas etmektedir. Ona göre işlevsel çekirdek ismin ya da fiilin en uzak yansıması olarak belirlenir. Diğer zamirler gönderimsel olarak aynı işlevsel çekirdeğin isim öbekleri ile uyuşmazlar. Kendi zamiri ve ayrıık gönderime ilişkin bağlamsal bir şart vardır. **يُرِيدُ زَيْدٌ إِسْحَابَ نَفْسِهِ مِنَ الْمَجْلِسِ (Zeyd kendinin meclisten geri çekilmesini istiyor)* cümlesinde kendi zamiri işlevsel çekirdeği ile bağlanmamaktadır. Çünkü bu cümlede mastarın tek bir mahali vardır. Bundan dolayı da cümle dilbilgisi dışı bir cümledir. Ancak *يُرِيدُ زَيْدٌ إِسْحَابَهُ مِنَ الْمَجْلِسِ (Zeyd meclisten geri çekilmesini istiyor)* cümlesinde Zeyd ve muttasıl zamirin dayandığı işlevsel çekirdek aynı olmadığından gönderimsel uyum mümkündür. *حَاوَلَ زَيْدٌ قَتْلَهُ (Zeyd kendini öldürmeye çalıştı/Zeyd onu öldürmeye çalıştı)* cümlesinde ise Zeyd ve muttasıl zamir aynı işlevsel çekirdeğe dayanmayabilir. Zeyd kendini de öldürmeye çalışmış olabilir bir başkasını da. Bundan dolayı da zorunlu olarak dönüşlülük zamirini kullanmak durumunda kalırız. Çünkü mastarın dönüşlülük zamirindeki işlemi ve ayrıık gönderim diğer zamirlerdeki gibi değildir. *حَاوَلَ زَيْدٌ قَتْلَ نَفْسَهُ (Zeyd kendini öldürmeye çalıştı)* cümlesinde dönüşlülük zamiri ve Zeyd aynı işlevsel çekirdeğe dayanmazlar. Aralarında doğrudan bir bağlantı yoktur. Fiilin iki konusu vardır ve bunlardan biri boş artgönderimdir. Dönüşlülük zamiri de işlevsel çekirdek içindeki bu boş artgönderime bağlıdır. Taşınan konuların birden fazla olması neticesinde mastar yapısı ile elde edilen artgönderimsel bağlar, genellikle tek konusu olan isim öbeklerinin artgönderiminden farklılık arz etmektedirler.²⁴⁵

Fâsî'ye göre mastarların içsel ve dışsal özellikleri vardır. Başında mastar olan isim öbeklerinin görevleri normal isim öbeklerinin görevleri gibidir. Mastarların işlevsel ve yüklemsel yapısı olur. Mastar fiilin kapsadığı kadar ögeyi kapsar. Şayet fiil geçişli ise mastarı da geçişli bir şekilde mefulünü doğrudan alır. Şayet geçişsiz ise mefulünü harfi cerle alıyorsa mastar da aynı şekilde alır.²⁴⁶

²⁴⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 225-226.

²⁴⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 226-228.

²⁴⁶ Fâsî, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, s. 54; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 225.

Ona göre mastarlar faillerini sıfatlarda olduğu gibi açıktan almazlar boş artgönderimsel olarak alırlar. *لَمْ أَفَاجَأْ بِأَعْتِيَالِ عُمَرَ* (Ömer'in suikastine şaşırmadım) örneğinde mastarın faili belirli değildir. Ancak mastarın failinin boş artgönderim olarak bulunduğu yapılarda mastarın faili *حاول-أراد* gibi fiillerin ana faileri ile denetlenmektedir. *حَاوَلَ زَيْدٌ قَتْلَهُ* (Zeyd kendini öldürmeye çalıştı/Zeyd onu öldürmeye çalıştı) örneğinde olduğu gibi. Bunun yanında mastar işlevsel yapısında boş ulamı içerir diye bir delil yoktur. İhtimal dahilinde olan mastarın boş ulamı içermemesidir. Burada istenen yorum, edatın gönderimsel okumasının yapılmasıyla elde edilir. İncelenen fiiller aslen yüklem tümlecinin ya da mastarın özelliklerini içermez. Bu fiiller işlevsel açıdan kapalı fiillerdir ancak gönderimsel denetleme yapmaktadırlar.²⁴⁷

Dilbilgisel denetimde denetleyen ve denetlenenin fail olduğu yapılar yanında mefuller de konuları farklı olan fiillerde denetleyen olabilmektedirler. *أَمَرَ زَيْدٌ عَمْرًا بِالْخُرُوجِ* (Zeyd Amr'a çıkmasını emretti) cümlesinde olduğu gibi. Gönderimsel denetleme tamamen bağımsız bir yapı arz etmemektedir. İşlevsel yapıda ve kurucu yapıda doğrudan bulunmayan konuya ilişkin şartlara uymak durumundadırlar. Ancak bu şartlar her zaman gönderimsel olarak bulunmamaktadır.²⁴⁸

Her ögenin belli bir konumu vardır. Anlamsal düzlemde ögeler birbirlerinin yerine geçemez *حَسِبْتُ يَلْعَبُ زَيْدٌ* * (Zeyd oynuyor sandım) cümlesinde yan cümle içinde fail yer değiştirmiştir ve bu taşımayı sağlayacak bir dönüşüm de olmamasından dolayı dilbilgisi dışı bir cümledir ancak konu hala tartışılmaya devam etmektedir.²⁴⁹

Fâsî denetim konusunda göndergesel bağlantıların genel teorisini bir takım örneklerle göstermeye çalışmıştır. Aynı zamanda klasik dilbilgisi terimlerinin bu konuyu karşılamak için yetersiz kaldığını vurgulamıştır. Cümle içindeki yapıların gönderim ve denetim alanlarını belirlemeye çalışmıştır. Yan öge ve yüklem tümlecinin artgönderimsel olarak farklı özelliklere sahip olduğuna değinmiştir. Fâsî işlevsel denetimin işlevsel denklemler ile ele alınmasını önerir. Ancak artgönderimsel denetimin gözlemlenmesinde bir belirleyiciye ihtiyaç vardır. Bu da öncül ile sağlanmaktadır. Denetleyen ve yüklem tümleci arasında sayı ve cinsiyet özellikleri açısından uyum vardır. Ancak yan öge ve denetleyici arasında böyle bir uyum yoktur. Fâsî'ye göre bu denetlemenin gönderimsel özelliklerinin bir sonucudur. Doğal dillerde gönderimsel olguların ele alınması işlevsel

²⁴⁷ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 229.

²⁴⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 220-230.

²⁴⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 233-234.

dilbilim kavramlarıyla olmuştur. Kurucu yapılar ile değil. Arap dili incelemelerinde de dilciler gönderge ve uyumda işlevsel kavramları kullanmışlardır. Fâsî bunu olumlu bir yaklaşım olarak görmektedir ancak çoğu kavram genel, yüzeysel, kapalı, karmaşık, kalmıştır. Bu kapalılık da çeşitli ulamlardaki öbeklerin ayırt edici özelliklerinin incelenmesi ile ortadan kaldırılabilir.²⁵⁰

2.2.2. Uzaktan Denetleme

Fâsî bir önceki başlık altında işlevsel denetim denklemlerinin tek bir işlevsel çekirdeğin alanında olmasından dolayı yerel artgönderimsel bağları incelemiştir. Bu başlık altında ise öncül ve artgönderimin işlevsel çekirdek alanlarının birbirlerine olan uzaklığı sebebiyle hem uzak mesafeden artgönderimsel denetim, hem de kurucu yapının denetimi incelenecektir. Kurucu denetim, kurucu yapının şartlarını taşımakla beraber işlevsel denetim ve artgönderimsel denetimden de birkaç noktada farklılaşmaktadır. Ayrıca kurucu denetimin alanı, taşıma işlemine sınırlılık getirerek cümle içindeki bir ögenin ne kadar uzağa taşınabileceğini belirleyen sınırlama budağı ile belirlenmiştir.

Kurucu denetim cümlelerin dilbilgisel yapısını ele alan bir denetim türüdür. Alanı işlevsel çekirdek alanından daha geniştir. Çünkü işlevsel denetimin aksine bağıntı uzaktadır. Bu denetimin alanını, kapsamını, şartlarını, sadece işlevsel yapı belirlemediği için kurucu yapı da etkili olduğu için böyle isimlendirilmiştir. Kurucu denetlemede yan ögenin cümle içindeki konumu denetlenir. Denetlenen birimin boş bir ulam olan artgönderimi bulunmaktadır. Boş ulam yapısal kuralların oluşturduğu iz gibidir. Kurucu denetim artgönderimsel denetimden ilk olarak işlem yaptıkları alan olan denetlenen ve denetleyen arasındaki mesafe bakımından ayrılmaktadır.²⁵¹

İster gönderimsel ister yapısal olsun uzaktan denetlemenin bazı özellikleri, denetleyen ögenin yani öncülün yan cümle dışında işgal ettiği bir konumda gerçekleşir. Bu konumun yan cümlelerin sağında ya da solunda olmasında bir fark yoktur. Denetleme boğumu cümle boğumunun yandaşıdır.²⁵²

Fâsî, uzaktan denetlemenin genel özelliklerinden birinin bağlama olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda cümle dışı bir konumda olan yapının cümle içinde bir konumda işlev yapan artgönderime bağlı olması gerekir. Cümle içinde bir konumda işlev

²⁵⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 235-236.

²⁵¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 254-255.

²⁵² Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 246.

göstermekten kasıt yüklem bu konumda sözlüksel olarak işlem yapmasıdır. Anlamli ve mantikli bir yorum elde edebilmek için cümle dışındaki bu fonksiyonların cümle içindeki fonksiyonlara bağıli olması gerekir. Bu özellik yerel artgönderim denetlemede de olmasına rağmen farklı amaçlar ve nitelikler için kullanılmıştır. Fâsî'ye göre kurucu denetleme ve artgönderimsel denetleme arasındaki temel farklardan birisi de artgönderimin yapısına ilişkindir. Artgöndergesel denetimdeki artgönderim cümlede açık ya da örtük bir yapıda bulunabilir. Cümlede bariz bir durumda olduğunda muttasıl ya da munfasıl zamir konumundadır. Munfasıl zamir cümlede yapısal ve biçimsel olarak bulunmaktadır. Muttasıl zamir ise oluşumsal bir yapı arz etmez, biçimsel olarak bulunur ve kelimeye eklenen bir ek gibidir. Örtük olan artgönderimsel öbek gizli yapıdadır. Yapısal ve biçimsel olarak bulunmaz. İşlevsel olarak bir içeriğı vardır. Fâsî işlevsel artgöndergede olduğu gibi kurucu denetlemede de artgönderimin daima boş ulam (ADIL) olduğunu ifade etmektedir. Burada zamirin cümlenin içinde ve dışında gönderimde bulunması durumuna göre bir farklılık oluşmaktadır. Bu bağlamda cümle içine gönderimde bulunan zamirlere gönderge, cümle dışına gönderimde bulunan zamirlere adilsil/zamirsi denmektedir. Aralarındaki fark; ADIL, içeriğini denetleyen ögeden alır ve durumu işlevsel artgönderimin durumu gibidir. Ancak adilsil adıl işlevine sahip olmakla beraber göndergesel olarak yönetim ulamından bağımsız bir birimdir. Yapısal ve biçimsel farklılıklara rağmen artgönderimsel denetlemede artgönderimler arasında işlevsellik bakımından ortak bir özellik vardır. Fonetik bakımdan bu artgönderimler boştur ancak yapısal olarak boş değildir. Denetleyen ve artgönderim arasındaki uyuşma artgönderimin özel işlevsel bir içeriğı sahip olan yapısına göre düzenlenmektedir. İşlevsel özelliklerin dilbilgisel özelliklerle uyuşması zorunlu değildir. Bu kurucu yapıda olanın aksine bir durumdur. Örneklere baktığımızda *إِنْفَعْدْتُهُ زَيْدٌ* (*Zeyd'i eleştirdim/Onu eleştirdim, Zeyd*) cümlesinde işlevsel olarak meful olan Zeyd ötre ile harekelenmiştir. Kurucu denetleme ada şartlarına uyar. Ancak artgönderimsel denetleme bunlara uymaz. Yukarıdaki cümlede Zeyd ve o zamiri ada şartlarını aşmıştır. Ancak kurucu denetlemede bu şart aşılmamaktadır.²⁵³

Uzaktan denetleme bağlamında Fâsî Arapçada sıla cümlelerindeki mevsul ve artgönderimsel zamir arasındaki artgönderimsel bağı da incelemektedir. Fâsî sıla cümleleri arasında ayrıma giderek, sınırlı göreceler ve sınırlı olmayan göreceler şeklinde

²⁵³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 248-250.

bir ayırım yapmıştır. Sınırlı göreceler arasındaki bağıntıları; isim başı ve mevsul arasındaki bağıntı, mevsul ve artgönderim arasındaki bağıntı, isim öbeği ve artgönderim arasındaki bağıntı şeklinde ayırmıştır.²⁵⁴ Burada bağıntı uyum durumu ile gerçekleşmektedir.

İsmi mevsul ve isim başı arasındaki uyum; sayı, cinsiyet, artgönderim arasında gerçekleşir. Bu uyumu elde etmek için iki bağıntıya ihtiyacımız vardır. Sadece baş ve artgönderimi bağlarsak *جَاءَ الرَّجُلَانِ الَّذِي انْتَقَدْتُهُمَا* gibi dilbilgisi dışı bir durum ortaya çıkar. Sadece baş ve mevsülü birbirine bağlarsak *جَاءَ الرَّجُلَانِ اللَّذَانِ انْتَقَدْتُهُ* gibi dilbilgisi dışı bir durum ortaya çıkar. Ögeler arasındaki uyum artgöndergesel bağıntıdan kaynaklanmaktadır. Baş ve sıla arasındaki bağıntı da dilbilgisi açısından uygun olan cümle yapısından kaynaklanmaktadır. Buna göre her sıfatın sıfat başına dönen artgönderimsel bir öbeği kapsamalı gerekmektedir. Aynı zamanda da ismi mevsulün öncüle ve artgönderime bağlı olan zamir olan ögeyi kapsadığında uyum cinsiyet ve sayı yönünden olmaktadır. Öncül ve artgönderim arasındaki ilişki Fâsî'ye göre yerel olmasına rağmen artgönderimsel bir ilişkidir. Sıfat ve nitelediği isim arasında her zaman uyum olmadığı gibi isim başı ve mevsul arasında da her zaman uyum yoktur.²⁵⁵ *جَاءَتْ الطَّالِبَاتُ* *الَّتِي انْتَقَدْتِكِ وَالَّتِي انْتَقَدْتَنِي* (*Seni ve beni eleştiren iki kız öğrenci geldi*) cümlesinde olduğu gibi sıla yapısındaki öncül ve mevsul arasında uyum görülmemektedir.

Fâsî'nin denetim konusunda ele aldığı konulardan biri de başatlık meselesidir. Başatlık denetleyen ve denetlenen ögeye bağlı olarak öbekselleşen ulamlardan çıkan yapısal ilişkidir. Başatlıkta iki değişkenlik söz konusudur. Denetleyen öge, başat değişkenin yüklemi ile ilişkilendirilirken denetlenen öge dolaylı değişkenin yüklemi ile ilişkilendirilmektedir. Başatlıkta yüksek boğumdan alçak boğuma doğru dikey bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda boş ulam durumunda olan her öbek ulamsal olarak kategorisinde bulunduğu başatın durumunu yüklenmektedir. Sıfat öbeklerinde boş ulam, kurucu denetleyen olamaz ancak artgönderimsel denetleyen olabilir. Artgönderimin doğru bir yapıda olması için de öbek boğumlarında bulunan alt değişken ve üst değişken birbirlerine uymak zorundadır. Sıla cümlelerinde ise denetleyeni boş ulamlara bağlayan öbek yapı kuralları sayesinde ismi mevsul sıla cümlesi içindeki artgönderimi denetleyebilmektedir. Odak/konu artgönderimsel denetleyen de kurucu denetleyen de

²⁵⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 250-251.

²⁵⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 252-253.

olabilmektedir ancak, Fasih Arapçada odağa taşınan soru isimleri artgönderimsel denetleyen olamaz.²⁵⁶

Chomsky Rose'un alttaşlık ilkesinden yola çıkarak yeni bir kural oluşturdu. Chomsky-Lasnik (1977) çalışması özellikle dönüşümlerin belirlenmesine yöneliktir. Çünkü bütün dönüşüm kurallarının alttaşlık ilkesine uyması gerekmektedir. Chomsky 1978 de bunu daha da genişletmiş ve alttaşlığın belirlenmesini ayırıcı ulamlara göre yapmıştır. Buna göre Chomsky bütün dillerdeki belirli sayıda ayırıcı ulamı göz önüne alarak taşımayı engelleyen durumları gözlemlemenin mümkün olduğunu söylemiştir.²⁵⁷ Ayrıca Kaplan-Bresnan'a (1980) göre kurucu denetim, dillerin farklılığına ancak ayırıcı ulamlarla ulaşılabilir. Bu durumda Kaplan-Bresnan dillerin buna göre farklılaştığı bir dilbilim parametresi sunmaktadır. Bu bağlamda her boğumun ayırt edilebilir ulamsal bir boşluğu vardır. Ayırım uzlaşımında boğum denetleme alanına dayanmaktadır ve cümle boğuma başat olduğunda herhangi bir ayırıcı boğum cümleden ayrılamaz. Bu bağlamda Fâsî, Arapçanın sağa ve sola doğru dallanan bir dil olmasından dolayı isim öbeği ile ilgili boğumların her zaman ayırıcı olmadığını söylemektedir. Bu bağlamda kurucu denetlemede isim öbeği ve sıfat öbeğine bağlı değişkenler arasında ilişki kurulamaz yargısı doğrulanırsa isim öbeği boğumunun ayırıcı olması gerekir. Ancak, nicelik ifade eden soru yapısına baktığımızda *كَمْ أَكَلْتَ نَجَاجًا؟* (*Ne kadar tavuk yedin?*) örneğinde soru, *نَجَاجًا*ni kapsayan isim öbeği içinde bir konumu denetlemektedir. Aynı zamanda edat öbekleri içinde gerçekleşen kurucu denetlemede edat öbeği her zaman cümle dışında ayırıcı şekilde gelmez. Yani istisnalar mevcuttur. *بِكَمْ تَزَوَّجْتَ مِنَ النِّسَاءِ؟* (*Kaç kadınla evlendin?*) örneğinde olduğu gibi.²⁵⁸

Uzaktan denetleme bağlamında ele alınan konulardan biri de ulamsal dallanma ve dilbilgisel harekeye göre odak ve soru isminin taşıma sonrasındaki denetim alanlarına ilişkindir. Çünkü taşınan öge, ister haberi olsun ister istifhami olsun fiilin ulamsal olarak (kendisine doğru) dallara ayrıldığı öğelerden biridir. Arapçada fiil bazen kendi konumunda değil de mefulünü almak için ikinci konumda failden sonra gelir. Ancak meful almadığı halde failini kendinden önce alan fiiller de vardır. *مَنْ تَنْظُنُّ أَنِّي أَعْرِفُ أَنَّ زَيْدًا* (*Zeyd'in kimi öldürdüğünü bildiğimi sanıyorsun?*) soru cümlesinde meful asıl

²⁵⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 255-259.

²⁵⁷ Noam Chomsky, Howard Lasnik, "Filters and Control", *Linguistic Inquiry*, Vol.VIII, No.III, 1977, ss. 425-504; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 261.

²⁵⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 264-265.

yerinde değildir, yüklemden uzak bir konumdadır. Yerellik ilkesinin altulamlama koşuluna göre قتل denetlenen olarak من denetiminin kapsamı altına girmiştir. Böylelikle bu ilkeyle fiilin sözlüksel girdilerinin çoğalması yerine çeşitli dağılımların gözlemlenmesi mümkün olmaktadır. Aynı zamanda bağlamı açıklamak için sözlüksel ulamlardaki değişkenlerin devreye girmesine de engel olur.²⁵⁹

Fâsî taşımada meful konumundan odağa taşınan ögenin odak konumunda aldığı dilbilgisel özelliklere göre değil de taşımadan önceki işlevine göre harekelenmesi gerektiğini söylemektedir. Arapçada bu odaksallaşma fiil ile olur. Kuralda baştan üretilen odak, taşıma dönüşümü ile doldurulamayan odaktır ve harekesi daima merfu olur. أَيُّهُمْ إِنْتَقَدْتَهُ؟ (Onlardan hangisini eleştirdin?) örneğinde olduğu gibi. Ancak kurucu soru edatında durum değişir. أَيُّهُمْ إِنْتَقَدْتَهُ؟ (Hangisini eleştirdin?) soru yapısında meful konumunda boş bir ulam üretilmiştir ve boş ulam olarak gelen meful, irabını odaklanmış soru isminden almaktadır. Denetleyen ve denetlenenin dilbilgisel yönden uyumu işlevsel uyumu ile alakalıdır. Bu durumda irabı denetlenene isnat edilirse denetleyenin işlevi ile örtüşmez. Bu durumda kurucu yapının işlevsel denetlemesini yapabilmek için tam örneklendirmeye ihtiyacımız vardır. Tam örneklendirmenin gerçekleşebilmesi için; her denetleyenin denetim alanının olması ve denetleyen-denetlenen arasında karşılıklı uyumun olması gerekmektedir.²⁶⁰ Ancak yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi irap bakımından kurucu denetlemenin gönderim alanında bir problem teşkil etmektedir.²⁶¹

Arapçada irap konusunun ele alınması iki sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sorunların ilki dilbilgisel işleve; diğeri de kurucu denetimde hakim olan ilkelere ilişkindir. Bresnan'a göre işlevsel denetimin ve kurucu denetimin işlevsel bir uyumunun olması bu iki problemi birbirine bağlamaktadır. Bu bağlamda Fâsî Arapçadaki kurucu yapının dilbilgisel uyumu gerektirmesinin bir zorunluluk arz etmediğini söylemektedir. Yani irap açısından bakıldığında Arapçada işlev odaklı bir yaklaşım vardır. Dilbilgisel denetim ister işlevsel olsun ister kurucu olsun ancak gönderimsel uyumu gerektirir. Fâsî dilbilgisel duruma yönelik (iraba) bilgilerin sadece sözdizimsel öbek yapı kurallarından sağlanmadığı aynı zamanda sözlükbirim ile de irap bilgilerine ulaşmamızın mümkün olduğunu söylemektedir. Bazı isim ve zamirlerin dilbilgisel sabit değerleri vardır. Bu isim ve zamirler sözlükte kendi değerlerine göre hareke alırlar. Bu dilbilgisel özellik öbek yapı

²⁵⁹ Fâsî, *el-Ma'ceme ve't- Tevsît*, s. 39; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 270.

²⁶⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 265.

²⁶¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 270-271.

kuralları vasıtasıyla gelmektedir. Fiilin, isim öbeğinin, edat öbeğinin aldığı irap durumları, Yönetim ve Bağlama kuramının işlevsel olarak bir tezahürü niteliğindedir. İşlevsel olmasına rağmen öbek yapı kurallarına dayanmayan dilbilgisel durumlar da vardır. Mesela soru odağının yüklendiği irap durumu işlevsel olarak yönetilenin durumunu göstermemektedir. Bazı isim öbekleri, sıfat öbekleri de yalın durum irabı almaktadırlar böyle bir yapı arz eden dilbilgisel durumlarda sözlükten aktarılan bir işlev söz konusudur. Kurucu denetlemede dilbilgisel durum açısından denetleyen de denetlenen de bağımsız bir yapı arz etmemektedir. Aynı şekilde odak ve soru yapılarında da odak ve soru öbekleri denetlenenin irabına uyum sağlar. Kurucu yapılarıdaki hareke ilkesi denetleyen ve denetlenen değişkenlerine göre şekillenir.²⁶²

2.2.3. Uyum, Gönderimsel Bağ, Bağdaşıklık İlkesi

Fâsî, Arap dilindeki uyum olgusunun incelenmesinde yeteri kadar gelişme gösterilememesinden ve uyum ile ilgili kapsamlı bir teori olmadığından dolayı zamir ve uyum yapısı arasındaki etkileşiminden yola çıkarak ve isim öbekleri ve yüklem arasındaki uyuma yoğunlaşarak Arapçadaki uyum olgusuna yönelik kapsamlı bir çalışma ortaya koyma çabasına girmiştir.²⁶³

Arap dilbilimindeki uyum ile ilgili meselelerin çözümlemesini yapmak doğal dillerdeki uzlaşım özelliklerinin ortaya konması açısından önemlidir. Arapçadaki uzlaşım olguların çözümlemesi nahiv fonksiyonlarına, işlevsel yapılarda bulunan şartların oluşumuna bağlı olarak uyum olgularını ele almaya izin veren düşünsel bir boyutta gerçekleşir. Bu çözümlemenin genel teorisi dillerdeki evrensel ve özel parametrelerin belirlenmesinde birinci rolü oynayan sözlüksel-işlevsel alanda dilbilgisel örneklendirmenin bulunduğu teoridir. Fâsî, Arap Dilbilimi açısından bağdaşıklık koşulu ve uyum koşulu gibi konularla Yönetim ve Bağlama kuramının bir takım esas ve ilkelerinin yeniden ele alınması gerektiğini söylemektedir.²⁶⁴

Uyum ve adıl, kurucu yapıda bulunan yapısal ulamlardandır. Ancak ek, uyum ulamına göre sessel çekimin gerçekleşmesi olan yalın bir durumdur. Uyum özel nitelikler içinde zamirin uyumudur. Bunu uyum varsayımı olarak isimlendirebiliriz.²⁶⁵ Uyum

²⁶² Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 272-274.

²⁶³ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 93.

²⁶⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 278.

²⁶⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 281.

konusunu incelerken ele alınan konulardan biri de ekler meselesidir. Ekler baş-belirleyici ve yan öge-baş arasındaki uyumun bir ürünüdür. Baş ve belirleyici ya da yan öge ve baş arasındaki uyum, ekler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Eklerden kastedilen de fiile eklenen muttasıl zamirlerdir. Fâsî, uyum konusuna yaklaşımı çerçevesinde eklerin özellikleri, eklerin yer aldığı dilbilgisel kalıplar ve kurallar, uyumun ilkesi ya da işareti olması açısından ekler, yerel bir yapı arz edip etmeme durumuna göre ekler konularını da ele almaktadır.²⁶⁶

Fâsî iki tür ek olduğunu varsaymaktadır; adilsil ekler (gönderimsel olanlar) ve adilsil olmayan ekler (gönderimsel olmayan). Fail olan eklerin hepsi gönderimseldir ve dilbilgisel açıdan failin görevini yapmaktadır. Ancak fail görevini üstlenmeyen meful, mefulün fih ve muzafa meful olan gönderimsel ekler vardır. Bunun yanında gönderimsel olmayan ve fiilde failin cinsini belirleyen ekler de vardır.²⁶⁷ Eklerin gönderimsel yapıya ilişkin durumu, uyumun gönderimsel olup olmamasını belirlemektedir.

Arapçadaki ekler, kurucu yapıda kompleks ulamsal yapıları kabul etmezler. جاؤوا cümlesine baktığımızda buradaki ek adilsildir. Yani, zamir değerine sahip bir özelliği vardır. Eğer adilsil bir eki olmazsa fiilin faili olmaz. Fail işlevsel düzeyde kendini gösteren zamirdir.²⁶⁸ Bu cümledeki zamirin yapısına ilişkin tartışmalar süregelmektedir. Dilbilimciler bu konuda iki görüş bildirmişlerdir. Çoğuna göre fiildeki zamir, و- zamiridir ve faildir. و-'ın faile dönmesi imkansızdır. Çünkü iki fail bir fiilde toplanamaz. Azınlık ise و-'ın işaret olduğunu söylemektedir. Ancak kaynaklardan bulunabildiği kadarıyla و- isimlerin yerini tutmaktadır. جاؤوا الأولاد (Çocuklar geldiler) yapısındaki cümleleri kabul etmeyenlerde isim olması gerekir. جاء الأولاد (Çocuklar geldiler) yapısını kabul etmeyenlerde ise aksi gibidir. İbn Yaiş'e göre bu konuda eşbiçimcilik (isomorphism) vardır. İşlevsel açıdan baktığımızda ise fonksiyon ya elif (ل), ya vav (و), ya da normal isimle bir şekilde yerine getirilmektedir. Eşbiçimcilik Arap dilbiliminde Sibeveyh'in de kullandığı bir yöntemdir. Bu aynı zamanda vav, elif ve munfasıl zamir arasındaki bütünsel dağılımın da delili niteliğindedir. İbn Yaiş ve Sibeveyh'in bu konu hakkındaki görüşlerinden و-'ın zamir olduğuna yönelik bir çıkarım yapılamaz. Fâsî و-'ın ismin yerine geçtiği yönündeki anlayışı reddetmektedir. Bu noktada Sibeveyh'in bu konu hakkındaki görüşünü doğru bulmaktadır. Sibeveyh'in görüşü و-ı zamir olarak kabul etmeye yönelik

²⁶⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 279.

²⁶⁷ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 111; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 291.

²⁶⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 280.

bir delil teşkil etmez. Ancak *وقد جاء هم بالغنيمة* (*Ganimetle geldiler*) cümle yapısının yanlış olduğunu gösterir.²⁶⁹

Fâsî fiilin iki meful alması durumunda fiil+ fail+ meful1+meful2 şeklinde bir sıralama kabul edildiğini söylemektedir.²⁷⁰ Mefulün fiile birleşme olayında bir kural şart vardır. Meful1 ve meful2 sıralaması şahıs zamiri sıralamasına göre olmaktadır. Şöyle ki her iki meful de fiile bitişik olarak geldiğinde öncelikle fiile bitişen mütekellim sonra muhatap sonra da ğaib zamirleri olmaktadır. Bu bağlamda şahıs sıralaması şartının çiğnendiği *أعطاكني** örneği dilbilgisi dışı bir örnek olmaktadır. Ancak modern Arapçada zamir birleştirmesi diye bir şey yoktur. Faillere göre zorunlu olarak amili ve mamulü bağlayan yaklaşım olan uyum kuralı mefullerde söz konusu değildir. Bu da fail ve meful zamirlerinin gözlemlenmesinde göremediğimiz bir şeydir. Böylece mefuller arasındaki uyum şartı Arapçada bütün sıfatlarda karşılaştığımız bir belirleyici durum değildir.²⁷¹

2.2.3.1. Uyum Türleri

Dilbilimde cümlenin sözdizimsel açıdan doğru bir cümle olması için bazı işlevsel ve yapısal gerekliliklerin yerine getirilmesi gerekmektedir. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin Yönetim ve Bağlama Kuramına göre uyum, çekim sonucunda ortaya çıkan bir birleşme durumudur. Fâsî uyum türlerini baş-belirleyici arasındaki uyum ve baş-yan öge arasındaki uyuma dayandırmaktadır.²⁷² Uyuma ilişkin kurallar çerçevesinde de Fâsî üç tür uyumdan bahsetmektedir. Uyum meselesine ilişkin bu ayırım uyumu sağlayan ifadelerin yapısına, uyumun gerçekleştiği konumun özelliklerine ve bu ifadelerin bulunduğu alana göre şekillenmektedir. Uyum ifadelerinin alanı, kapsamı ve özelliklerine göre şekillenen bu türlerde belirleyici olan işlevsel yapıdır. Dilbilgisel yönden uyum sağlayan ifadelerin işlevsel yapısı aynı zamanda uyum ifadelerinin alanını belirlemeyi de sağlar. Bu açıdan dilbilgisel işlevlerin ilk aşaması küçük işlevsel çekirdekteki yandaş içerikler sayesinde belirlenir. Küçük işlevsel çekirdek de minimalist kapsam ile anlaşılmalıdır. En küçük işlevsel çekirdek yüklem minimalist kapsamı içeren işlevsel yapıdır. İşlevsel olanın dilbilgisel olanı içermesi sonucunda minimalist bir kapsam olarak işlevsel yapı dilbilgisel yapıyı içerir. Yüklem de kendisine bağlı olan altulamsal işlevleri taşır. Uyumun birinci türü en küçük işlevsel çekirdekleri ve

²⁶⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 333-335.

²⁷⁰ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 56.

²⁷¹ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s.99; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 288.

²⁷² Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 293.

altulamamanın mümkün olduğu birbirine uyumlu ifadeler arasındaki ilişkileri gerektirir. Uyum; işlevsel sözlüksel teoride altulamsal durumlar olarak ifade edilen fiil-faili, sıfat-faili, niceliksel ifade-mefulleri arasındaki uyumunu gerektirir. Sıfat ve fiil altulamalarını fail olarak alırlar. Yani sıfat ve fiilin altulamı olan fail, cinsiyet, sayı yönünden sıfatına ya da fiiline uymak durumundadır. Nicelik ifade edenler ise niceliksel meful alırlar. Bu durumda da niceliksel yapıların altulamaları mefulleri olarak karşımıza çıkar. Fâsî sayıların yapısal olarak bir farklılık arz etmediği durumlarda niceliksel ifadeler gibi bir uyum durumu gösterdiğini söylemektedir. Sıfata benzeyen durumlarda ise kurucu yapıdaki konum farklı olduğundan dolayı farklı bir durum söz konusudur. Çünkü mevsuf takip ettiğinin önüne geçer. Cins ve sayı bakımından normal sıfat anlayışının dışında bir nitelendirme durumu söz konusudur.²⁷³ زَيْدٌ مَرِيضَةٌ أُمُّهُ (Zeyd, annesi hastadır) cümlesinde sıfat ve faili arasındaki uyum bu türden bir uyumdur. جَاءَ كُلُّ الرَّجَالِ (Adamların hepsi geldi) ve جَاءَ ثَلَاثَةٌ رَجَالٍ (Üç adam geldi) örneklerinde de nicelik arz eden yapıların uyumunu görmekteyiz. Buradaki birimler her ne kadar birbirine zıt gibi görünse de baş ve öbekler arasındaki uyumu göstermektedir.

Fâsî, uyumun kaynak konumunda olan temel öge -konu- ve hedef konumunda olan yüklem olmak üzere iki temel üyesinden bahsetmektedir. İç uyumda farklı ulamsal yapılar açısından iki ibare de birbirine uyumlu olur. Bu iki ögenin arasında uyum sağlanması açısından temel üyenin cinsiyet özelliği yüklemde kendini gösterir. Çeşitli başları olan temel üyelerin yüklemeleri ile uyumu çeşitli özelliklerle birlikte bu türden bir uyuma girer. Bu durumda uyum ilk olarak baş ile olur. Çeşitli başların özelliklerini birleştirmek mümkün değildir. جَاءَ فَاْرٌ وَ هِرٌّ وَ كَلْبٌ - جَاءَتْ هِنْدُ وَ زَيْدٌ - جَاءَ زَيْدٌ (Zeyd geldi- Hint ve Zeyd geldi- Fare, kedi ve köpek geldi) örneklerine baktığımızda başlar ve yüklemeler arasındaki uyum bunu destekler niteliktedir. Yukarıdaki örnekleri dikkate alarak başların birleştirilmesi mümkün olsaydı جَاءَتْ هِنْدُ وَ زَيْدٌ cümlesinde fiil, müzekker; جَاءَ فَاْرٌ جَاءَ فَاْرٌ و هِرٌّ وَ كَلْبٌ cümle yapısında ise fiil, müennes olurdu. Çünkü müzekkerlerin müenneslere atfı müzekkerin ortaya çıkmasını gerektirmektedir. Gayri akılların tekilerinden oluşan gruptaki isimlerin birbirine atfedilmesi de gayri akıl çoğulunun ortaya çıkmasına sebep olur. Böylece fiil müennes olur.²⁷⁴

²⁷³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 302-304.

²⁷⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 305-306.

Öbek başının yarı niceliksel ifadeye uyumu bağlamında جاءت ثلاث نساء (Üç kadın geldi) ve أيه حكومة قررت هذا (Hangi hükümet bu kararı aldı?) örneklerine baktığımızda fiil ve faili (niceliksel ifade ve yan ögesi) arasındaki uyum bariz bir şekilde görünmektedir. Fâsî bu bağlamda *niceliksel ifade içerdiği isim öbeğinin başıdır* şeklinde deliller öne sürülebileceğini söylemektedir. Ona göre bu delillerden biri de, niceliksel ifadenin baş, onu takip eden ismin yan öge olması durumudur. Böylelikle dilbilgisi kurallarının çok daha doğal ve açık bir yapı arz etmesi mümkün olmaktadır. Çünkü niceliksel ifade öbeğin başıdır ve dilbilgisel işlevine göre sahip olduğu isim öbeğinin bütün dilbilgisel alametlerini alır. Yan öge olan isme gelince seçme kriterlerine dayandığı zaman baş alması doğru olur. Duruma göre *cer* ve *nasp* iraplarına sahip olabilir. Bu irap yan ögenin işlevine göre isim öbeğinin iç yapısına sahip olur.²⁷⁵ Diğer yandan uyum kriterlerine göre yan öge olan meful, öbek başı olamaz. خمسة عشر كلبا رجعت (On beş köpek döndü) cümle yapısında madud ve yan öge müzekker olmasına rağmen fiil müennestir. Çünkü fiilin uyumu adet-madud arasında birleştirici bir yapı arz eden akılsız çoğulların müfred-müennes olması kuralına dayanmaktadır. Fiil fail ile yan ögedeki cinsiyet üzere uyuşur. احترقت خمسة كتب (Beş kitap yandı) örneğinde bunu görmek mümkündür. İki başın özellikleri öbek başına doğru sızar. Bundan sonra iki baş birleşerek bileşik bir baş yapısı arz eder. Ancak bu durumda bu çözüm niceliksel ifadeler ve temel üyelerin irabının isnadı noktasındaki meseleyi ihmal etmektedir. Baş niceliksel bir ifade ya da buna benzer bir şey olursa temel üyenin özellikleri başa geçer.²⁷⁶ Bu bağlamda birinci tür uyumda temel üyenin yükleme uyumu en küçük işlevsel çekirdek alanında cinsiyet üzere olmaktadır. Bu uyum türünde ek, cinsin ve uyulan ifadenin özelliklerini taşımaktadır. Uyulan ifade sıfat ya da fiil ise ek fail; sayılar ya da niceliksel ifade ise ek, mefuldür.²⁷⁷

Fâsî, belirli bir işlevsel yapıda her özelliğin en fazla bir değeri olduğunu ifade etmektedir. Dilbilimde buna teklik şartı denmektedir. Bu özellik, sözlük ve kurucu yapıdan gelen özelliklerin uyuşmadığı yapısal betimlemelerde süzgeç rolü oynamaktadır.²⁷⁸ Eklerin fail ve sıfatlarla ya da niceliksel ifadelerle uyumunda teklik şartı önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanında ağaç yapısının en altındaki özelliklerin ağaç yapısının yukarısında yayılmasını sağlayan kontrol denklemi de fiil ve fail arasındaki

²⁷⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 307.

²⁷⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 307-308.

²⁷⁷ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 317.

²⁷⁸ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 314-315.

uyumu gözlemler. Aynı zamanda şahıs ve sayı hakkında da bilgi taşır. Fiile bitişik olan ekin girdisi _ [فـ] 279 ağaç yapısının en üstündeki cümle düzeyinde yayılır. Bu bağlamda kontrol denklemi ile fiilin uyumu gözetilirken teklik şartı ile de failin mana düzeyinde fiilin kaydettiği özelliği kapsamı sağlanır. Mesela * جاءت زيدٌ gibi dilbilgisi dışı bir yapıda failin cinsiyet özelliğinin bir değeri yoktur. Fiil failin özelliğini taşımamaktadır. Fiil-fail, sıfat faili arasında görülen bu uyum türüne ve kontrol denklemlerine, işaret zamirlerinde ve isimlerden oluşan dilbilgisel-işlevsel özellik arz eden öbek yapılarında ihtiyacımız vardır.²⁸⁰

Fâsî Arapçada ikinci tür uyum alanının birinci tür uyum alanından daha geniş olduğunu söylemektedir. Bu uyum türü sadece altulamsal fonksiyonları kapsamaz. Sıfat, belirteç gibi altulamsal olmayan öğeleri de kapsar. Belirteç ise hali, temyizi, zarfı kapsamaktadır. Alanı; işlevsel çekirdektir. İşlevsel çekirdek yüklemeye bağlı olan minimalist kapsamı içeren işlevsel ve dilbilgisel fonksiyondur. Bu durumda yüklem daha etkindir ve yüklem etkin olduğu dilbilgisel fonksiyona dönen dilbilgisel işlev söz konusudur. Belirteçlerde uyum doğrudan görünmemektedir. Yani yüklem sözlüksel altulamama yaptığı işlemi doğrudan yapmamaktadır. Yüklem temel üyelerinden birini denetleyen bir zamiri kapsayarak dolaylı yoldan yüklemeye bağlılık söz konusudur. *لَقَيْتُ زَيْدًا يَلْعَبُ (Zeyd'e oynarken rastladım)* cümlesinde ana cümledeki meful yan cümlede ADIL olan faili denetler. Fail artgönderimsel olarak mefule bağlıdır. *لَقَيْتُ زَيْدًا رَاكِبًا (Zeyd'e yolculuk yaparken rastladım)* cümlesinde ise adılıs sıfatın failinin; fail, meful, ya da mezc edilmiş fiil tarafından örtük bir şekilde denetlenmesi mümkündür.²⁸¹

İkinci tür uyumda iki ifade de aynı kategoriden olmaktadır. Uyum açısı altulamsal dilbilgisel işlevi olan konudan (temel üyeden) altulamsal olmayan işlevsel yapıda içerilen konuya doğrudur. Bu kategoride uyumun sağlandığı özellikler sayı, şahıs, insan, cinsiyet özellikleri olan gönderimsel özelliklerdir. Bu uyum modelleri arasında; isim öbeği başı ve niteleme sıfatı arasındaki uyum, baş ve nekra sıfat cümlesi arasındaki uyum, baş ve ismi mevsul arasında niteliksel durumlarla alakalı olan uyum durumları söz konusudur. Fâsî bu niteliksel durumlarda ana yüklem öbek başının, sıfat öbeğinin, niteleyici sıla ögesinin ya da belirleyicinin temsil edildiğini düşünmektedir. Bu durumda isim başına

²⁷⁹ Bu yapı şu şekilde anlaşılmaktadır: Fiil mazi ve müennes bir yapıya sahip çekimli bir fiildir.

²⁸⁰ Fâsî, *el-Binâ'u'l-Muvâzî*, s. 111-112; Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l-Luğatu'l-Arabiyye*, s. 315-316.

²⁸¹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l-Luğatu'l-Arabiyye*, s. 309.

döner gönderimsel adıl bağından uyum izleri ortaya çıkar.²⁸² لَقِيْتُ رَجُلًا أَعْرَفْتُ أَخْتَهُ ، لَقِيْتُ الرَّجُلَ الْمَرِيضَ (Kardeşini tanıdığım adamla karşılaştım, Annesi hasta olan adamla karşılaştım, Hasta adamla karşılaştım) örneklerinde yukarıda anlatılan uyum durumunu görmek mümkündür.

Fâsî, adılsıl ek ve odaklanmış zamire yönelik رَجَعَ هُوَ وَيَقِيْتُ أَنَا (O döndü, ben kaldım) gibi örneklerde de ikinci tür uyum söz konusu olduğunu söylemektedir. Bu odaksal zamir, ekin dayandığı aynı işlevsel çekirdeğe dayanır. Ayrı yazılan zamir ise en küçük işlevsel çekirdeğe dayanmaz. Bu da en küçük işlevsel çekirdekte bulunan gönderimsel zamiri açıklayan ve yüklemine altulama giren temel üyedir. Buradaki ilgili özellik gönderim özelliği, ilişki ise sıfat, nitelemedir.²⁸³

Üçüncü tür uyumun alanı işlevsel çekirdek alanından daha geniştir. Uyulan öge uyan ögenin merkezileştiği çekirdeğin dışındadır. Uyum ifadeleri aynı kategoridendir ve uyum yönü en küçük işlevsel çekirdek dışında yerellik özelliği gösteren ifadelerden iç yerellik özelliği gösteren ifadeye doğrudur. Üçüncü tür uyum gönderimsel açıdan ikinci tür uyum ile ortak noktalar taşımaktadır. Sözdizimsel ve işlevsel açıdan incelendiğinde uyum; kaydırmanın sağa doğru olduğu cümle yapılarında odağın yandaş yapılarda artgönderimi ile uyumu, sila yapılarında artgönderim ve mevsul arasındaki uyum, bağlantısal cümlelerde konu olan isim öbeğinin yandaş sıfat öbeğindeki zamiri ile uyumu, adılsıl soruda soru isminin artgönderim zamiri ile uyumu, ayrı cümlelerde odağın yandaş cümlede mevsul ile uyumu şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁴

Fâsî Arapçada ikinci ve üçüncü türden uyumun alanına giren işlevsel yapıların sağlaması için bağdaşıklık kuralına başvurmaktadır. Bağdaşıklık şartı yönetim ile alakalı işlevsel yapının doğruluğunu sağlayan bir durumdur. Bağdaşıklık, diğer işlevsel görev ve yapılarla uyuşmaz.²⁸⁵ Böylece bağdaşıklık yan ögelerde, sıfat öbeklerinde yerel artgönderimsel bir bağ ile; kaydırmada uzak mesafeden artgönderimsel bağ ile; odakta, silada ve ayrı cümlelerde de kurucu bağla ilgilenmektedir. Bağdaşıklık işlevsel çekirdeğin içine ya da dışına isnad edilebilir. İşlevsel yapının içsel olarak bağdaşık olması demek, işlevsel çekirdeğin dışına isnad edilen bütün dilbilgisel işlevlerin işlevsel çekirdeğin içine bağlanması demektir. Bütün dilbilgisel işlevler ya en düşük kapsamı

²⁸² Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 310.

²⁸³ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 312.

²⁸⁴ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 312.

²⁸⁵ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 317-318.

içererek işlevsel çekirdekte bir fonksiyona sahip olur ya da irap işlevinde yapısal olarak bir bağlılık söz konusu olur. Dışsal bağdaşıklık ise artgönderimsel bağın durumunu gösterir ve işlevsel yapının dışsal olarak bağdaşık olması demektir. Bütün edimbilimsel işlevlerin işlevde artgönderimsel olarak bağlı oldukları minimalist bir kapsam söz konusudur.²⁸⁶

2.2.3.2. Yönetme ve Bağlama Kuramı: Uyum, Boş Ögeler

Chomsky'nin Yönetme ve Bağlama Kuramında boş ulamlar, iz (trace, الأثر) ve ADIL(PRO) unsurları kendini göstermektedir. İz isim ya da harf öbeğidir. Uzlaşımsal bir karinesi vardır. Bir isim öbeğini odağa taşıyacağımız zaman bu isim öbeği sözgelimi meful konumundan odak konumuna taşınıyorsa bu taşınan öge yerine boş bir boğum bırakır. Buraya sözlüksel bir öge gelmez. Odak noktasına taşınan sözlüksel ögeye bağlı artgönderimsel bir zamir bu taşınan ögeye delalet eder. Yüzey yapıda bu izler vasıtasıyla konusal ilişkileri (thematic relations) saklayabiliriz. Fâsî, boş ulam ve yerine bıraktığı iz meselesinde ADIL'ın önemli bir konu olduğuna temas etmektedir. Bu bağlamda ona göre, ADIL'ın sessel bir içeriği yoktur ancak örtük bir biçimde kurucu öge niteliğindedir. ADIL, görünmez; ancak kurucu yapıda bulunur. Ancak sözlüksel isim öbeklerinin dağılımlarından farklı bir dağılıma sahiptir. Çünkü öbeklerin irap alameti almaları gerekirken ADILlarda böyle bir işlem yoktur.²⁸⁷

Gönderimsel özellikler bağlamında ADIL bir açıdan adılıdır bir açıdan da artgönderimseldir. Zamir aynı cümle içinde bağlanmaz. ضَرَبَهُ زَيْدٌ (Onu Zeyd dövdü) ve أَعْطَيْتُ زَيْدًا إِيَّاهُ (Zeyd'e onu verdim) örneklerine baktığımızda zamir Zeyd'e gönderilmez ama bu cümle dışına gönderilebilir. Bu ayrık bir gönderimdir. Cümle içindeki olası gönderimlerden ayrıdır. Gönderim alanı cümle, isim öbeği, büyük yansıma olabilmektedir. Ayrık gönderim zamir ile uyum sağladığı gibi ADIL ile de uyum sağlar. ضَرَبَهُ (Ona vurdu) örneğinde iki temel üye vardır: Meful; muttasıl zamir ve fail; ADIL. Burada ADIL ve muttasıl zamir gönderimsel olarak birleşmezler. Çünkü fail meful olamaz. Yani burada muttasıl zamir ve ADIL gönderimsel olarak ayrıdır. Bu sebepten ötürü Chomsky ADIL'ı adılısıl olarak kabul etmektedir. Çünkü yansıma alanı içinde (iz düşünüm alanı içinde) başka bir açıklayıcı yoksa yönetici öge gibidir. Aynı zamanda da

²⁸⁶ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 324-326.

²⁸⁷ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 341.

artgönderimsel adılıs bir ADIL olarak da işlem yapmaktadır. Buradan hareketle gönderimsel özellikler ADIL'ın özelliklerini belirler. Çünkü ADIL da diğer isim öbekleri gibi bir isim öbeğidir. İsim öbekleri gönderimsel olarak serbest ya da gönderimsel olarak bağlı olmak üzere iki çeşittir. Gönderimsel olarak bağlı olanı Chomsky Yönetme ve Bağlama Kuramına dayandırmıştır. Çeşitli ilkeleri vardır: *Artgönderim yönetim ulamında bağlanmaktadır ve serbest olması gerekmektedir. Bu bağlamda her ifadenin bağımsız gönderimsel anlatımı vardır.* Bu özellikler göz önüne alındığında ADIL artgönderimsel olduğundan bağlı olur. Adılıs olduğundan da serbest olur. Şayet ADILın etkin bir ulamı olsaydı burada bir çelişki olurdu. Bu tür bir durumun olmaması için ADILın etkin bir ulamı olmaması gerekir. İşlem durumu dikkate alındığında işlem yapılan öbekler ve işlem yapılmayan öbekler olmak üzere iki çeşit öbek yapısı karşımıza çıkmaktadır. İşlem yapanlar fiil, harftir ve isim öbeği bu işlem vasıtasıyla irabını alır. Çünkü irabın isnadı da bu işlemin bir parçasıdır. İsim öbeği olan ADIL bu işlemi yapmaz. Bu özellik bağlama kuralında teori niteliğindedir. Chomsky'ye göre mefulde yöneten fiildir. Faildeki yöneten ise çekimdir. Çekim; uyum özelliklerini, zamanı, yönü içerir. Chomsky bütün dillerdeki sözdizimsel yapının temelinde İsim öbeği+ ÇEKİM+ Fiil öbeği yapısının hakim olduğu kanaatindedir.²⁸⁸ İsim öbeğinin yeri, çekimi yapılan fiilin failinin boş artgönderimsel zamirinin (ADIL) bulunamayacağı bölge olur. ADIL burada işlemde bulunamaz ve ortaya çıkamaz.²⁸⁹

Fâsî, bazı dillerde ADILın çekimli fiilin faili yerinde bulunabileceğini söylemektedir. Bu diller adıl düşüren dillerdir. Mesela Mağrip ammicesinde ضَرَبُوْ حَمْدَ (*Ahmet'e vurdular*) örneğinin Chomsky teorisine göre cümle olup olmaması durumu, şayet fiil öbeği ise failinin durumu, uyumun sağlanma durumu şeklinde bir takım sorular oluşmaktadır. Ammicenin fail-fiil-meful yapısına göre İsim öbeği+ ÇEKİM+ Fiil öbeği yapısı öngörülerek yukarıdaki cümle yapısının fiil öbeği değil de cümle olduğu kabul edilir. Çünkü Chomsky dilbilim kuramına göre bu yapıda ADIL faildir ve uyum eki aranmaz. Ancak *ADIL yöneten olmaz* kuralına göre burada bir sorun ortaya çıkmaktadır. Çünkü ADIL fail olduğunda yöneten olmuş oluyor. Burada Chomsky ADIL düşürme tekniğine başvuruyor. Ancak bu özellik adıl düşürmeyen dillerde yoktur. Çünkü ADIL fail konumuna gelince adıl düşüren diller bunu düşürürken diğerleri düşürmemektedir.

²⁸⁸ Alevî, *el-Lisâniyyât fi's- Sekâfeti'l- Arabiyye*, s. 285.

²⁸⁹ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 341-344.

ADIL düşüren diller ve düşürmeyen diller arasındaki fark, öbek yapıda fonetik bir kuralın bulunmasıdır. Fâsî'ye göre Chomsky teorisinin sıkıntılı yanı ADIL düşürme değişkeninin bu özelliğe sahip olmayan dillerde bir işlem yapamamasıdır. Çünkü ADIL teorisi kalıplı dillerin sunmuş olduğu bir yapıdır. Bütün dillerde fail ile meful arasında kalıplaşmış bir fark vardır. Bu da fail ve mefuldeki yöneten farklılığından dolayıdır. Bu teori Arapça gibi dillerle örtüşmez çünkü fiil, fail ve mefulde birlikte işlem yapmaktadır. Arapçada fiile çekim eki eklense de fiil failde yöneten durumundadır. Bu da ADIL fail olamaz kuralı gereği failin konusunun (theme) ADIL üzerinde dokunulmaz kılmasıdır. جأؤوا şeklindeki cümle yapılarında Chomsky metodunun ya boş ulamları dikkate alarak ya da adıl düşürme ilkesini dikkate alarak düzenlemeye gitmesi gerekmektedir.²⁹⁰

²⁹⁰ Fâsî, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye*, s. 346-347.

SONUÇ

Modern anlamda dilbilimin kurucusu kabul edilen Saussure, dile daha çok sosyolojik açıdan yaklaşmıştır. Ulaşılabilen bütün dillerin incelenmesini hedefleyen Saussure anlayışı, evrensel bir takım dil yasalarının konularak dil sorunlarının çözümünü mümkün görmüştür. Saussure'dan sonra Chomsky de dilbilimde ele aldığı yöntem ve ilkelerle bütün dillerin özelliklerini içeren evrensel bir dilbilgisinin oluşturulabileceğini düşünmüştür. Karşılaştırmalı dilbilim alanında çalışmalar ortaya koyarak bunun imkanını savunmuştur.

Dilin daha çok zihinsel boyutuna vurgu yapan Chomsky, dil yetisinin doğuştan gelen bir özellik olduğunu kabul eder. Bu durumda her insan sahip olduğu dil mekanizmasıyla özel dilini konuşabilme yetisine sahiptir. Bu da Evrensel Dilbilgisinin ilk basamağını oluşturan bir özellik arz etmektedir. Bütün dillerin eşit olduğunu savunan Chomsky, en üst kapsamda ED'nin bulunduğunu kabul eder. Ayrıca isim öbekleri, fiiller, sayı, cinsiyet vs. gibi ortak kategorilerden yola çıkarak biçimsel, evrensel yapıların dillerde evrensel bir özellik taşıdığını düşünmektedir. Ayrıca her dilde sınırlı sayıda sözcük, öge olmasına rağmen bu sınırlı sayıdaki verilerle sınırsız sayıda cümle oluşturulabilmesi bütün dillerin ortak özelliklerindedir. Bu bağlamda Chomsky; edim, edinç, dil yetisi, derin yapı, yüzey yapı, dilbilgisel, dilbilgisi dışı, öbek, dönüşüm gibi kavramlar çerçevesinde dilbilim kuramlarını oluşturmuştur.

Chomsky, Standart Kuram, Genişletilmiş Standart Kuram, Yönetme ve Bağlama Kuramı çerçevesinde İlkeler ve Değiştirgenler Parametresi, Yetinmecî Yaklaşım kuramlarını oluşturarak tümdengelimsel ve varsayımsal bir yaklaşımla doğal dillerin betimlenmesinde ve yorumlanmasında çeşitli yöntem ve ilkeler öne sürmüştür. Kuramlarda ele alınan konular, geçirilen değişiklikler göz önüne alındığında Chomsky, doğal dillere nazaran daha açık sonuçlar veren ve zihinsel sürecin bir ürünü olan matematiksel bir dil oluşturarak kesinlik arz eden verilere ulaşmayı hedeflemiştir. Böylelikle onun ortaya koyduğu bu dilbilim kuramları çok ses getirerek kimi zaman ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu bağlamda Chomsky, yeni kuramlarını ortaya koyarken beslendiği kaynak, önceki kuramlarına yapılan eleştiriler ve değerlendirmeler olmuştur.

Chomsky'nin Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi anlayışı çerçevesinde Evrensel Dilbilgisi oluşturma çabası dilbilim sahasında büyük yankı uyandırmıştır. Arap dilinde de bu çerçevede başlangıçta çeviri eserler şeklinde başlayan çalışmalar, ilerleyen dönemlerde gelişerek ÜDD'nin ilke ve parametrelerini Arap Diline uygulama çabasına dönüşmüştür. Bu bağlamda Arap Dilinde en kapsamlı çalışmaları yapan Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihri olmuştur. Fâsî, Arap Dili verilerini modern yöntem ve teknikler ile ortaya koymuştur. Epistemolojik anlamda Batı ve Arap literatürüne hakim olan Fâsî, Arap dilini biçimsel, yapısal, sözlüksel ve anlamsal düzlemlerde inceleyerek ÜDD metotları çerçevesinde ED oluşturma çabasına katkı sağlamıştır. Eserlerinde ele aldığı konular, ÜDD'nin gelişim aşamalarına uygun olarak gelişmiştir.

Sadece dilbilim alanında değil; dil felsefesi, dil siyaseti, alanında da çalışmaları bulunan Fâsî, çeşitli dil kuruluşlarında idari görevler de yaparak Arap dünyasında dilbilim sahasında etkili isimlerden biri olmuştur. Fâsî, Arap Dili verilerini geleneğin süzgecinden geçirerek, gelenekçilerin tahlillerinden faydalanarak ele almıştır. O; nicelik, işlevsel denetim, odaklama şartları, sözdizim gibi meselelerde geleneğe başvurarak kimi zaman onların bakış açısına eleştiriler getirmiş kimi zaman da modern yöntem ve tekniklerin zikredilen konulara açıklama getirmediğini dile getirerek başka çözüm önerilerinde bulunmuştur. Ayrıca Fâsî, modern yöntem ve tekniklerin Arap diline uygulanması suretiyle Arap dilinin de İngilizce gibi doğal bir yapı arz eden bilimsel bir dil olduğunu vurgulamıştır. Fâsî, konuları ele alırken çoğu zaman örneklendirmelere gitmiş ve bunu yaparken de Chomsky gibi ağaç yapısı şeması, ayraçlama ve parantez gibi tekniklerden yararlanmıştır. Ayrıca Chomsky gibi tümdengelimsel ve varsayımsal bir metot kullanmıştır. Fâsî'nin yeni bir yöntem yerine bu metodu takip etmesi kanımızca ED anlayışı içinde Arap Diline bir alan oluşturma çabasından ileri gelmektedir.

Fâsî'nin dilbilim meselelerini ele alırken kullandığı kavramlar ÜDD kaynaklıdır. Bu bağlamda kavram ve terimlerin Arapça karşılığı verilirken bunların işlevsel fonksiyonları dikkate alınmıştır. Gerek Chomskyci bakış açısı gerekse Fâsî'de olsun, ÜDD çalışmaları halen devam ettiğinden bu alandaki kavram ve kuramlara sürekli yenileri eklenmektedir. Buna paralel olarak Fâsî, Arap dilbiliminde zaman içinde öncelikli olarak Standart Kuram, Genişletilmiş Standart Kuram ve bazı ÜDD ilke ve kavramlarından yola çıkmış, ilerleyen aşamalarda YBK çerçevesinde dilbilim meselelerini ele almış ve Yetinmecî Yaklaşım kuramı bağlamında da bir takım tespitlerde

bulunmuştur. Bu sadette kullandığı kelime ve kavramlar zaman zaman – kimi zaman aynı konuya yönelik olanlar- değişiklik göstermektedir. Bu değişim; kuramın Arap dilinde geçirdiği serüven ile paralel olarak daha çok derinlik kazanmış nitelikte görünmektedir. Kavram ve terimlerin değişiklik arz etmesi kimi zaman konuların takibini zorlaştırmıştır. Fâsî, dilbilim çalışmaları bağlamında terimlerin Arapça vaz‘ı noktasında incelemelerde de bulunmuştur. Böylelikle kültürel arka plan, sözlükçe gibi etkenler dikkate alınarak tarib, tercüme, dil siyaseti, anlam meselelerini de incelemiştir.

ÜDD çerçevesinde Fâsî’nin sözdizim, öbek yapı, işlevsel yapı konularına dair görüşleri incelenmeye çalışılan bu çalışma ile, Arap Dili ve Belagati alanında bu sahada yapılan dilbilim çalışmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan, *Dilbilim Seçkisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- Al-Jazeera, *Abdulkâder el-Fâsî el-Fihri*, 2014,
<http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons>, (09.06.2017).
- ALEVÎ Hâfız İsmâîlî, *el-Lisâniyyât fi's- Sekâfeti'l- Arabiyyeti'l- Mu'âsıra: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye fi Kadâyâ't- Telakkî ve İşkâlâtih*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2009.
- ALTINÖRS Atakan, *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015.
- BA'ALBEK Remzi Munîr, *Mu'cemu'l Mustalahâti'l- Luğaviyye*, Beyrut, Dâru'l- İlm li'l- Melâyîn, 1990.
- BEKKÛŞ Fâtıma el-Hâşimî, *Neş'etu'd- Dersi'l- Lisâniyyi'l-Arabiyyi'l- Hadîs*, Kâhire, İtrâk li'n- Neşri ve't- Tevzî', 2004.
- BENVENİSTE Emile, *Genel Dilbilim Sorunları*, (çev. Erdim Öztokat), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 8.B., İstanbul, Paradigma Yayınları, 2013.
- CHOMSKY Noam – Howard LASNİK, Filters and Control, *Linguistic Inquiry*, Vol.VIII, No.III, 1977.
- CHOMSKY Noam *Bilgi Sorunları ve Dil: Managua Dersleri*, (çev. Veysel Kılıç), İstanbul, Bgst Yayınları, 2009.
- CHOMSKY Noam, *Aspect of the Theory of Syntax*, Cambridge-Massachusetts, The M.I.T Press, 1985.
- CHOMSKY Noam, *Dil ve Zihin*, (çev. Ahmet Kocaman), Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2014.
- CHOMSKY Noam, *Dilin Mimarisi*, (çev. İsa Kerem Bayırlı), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014.
- CHOMSKY Noam, *Doğa ve Dil Üzerine*, (çev. Ayşe Banu Karadağ), İstanbul, Sözcükler Yayınları, 2012.
- CHOMSKY Noam, *Syntactic Structures*, Berlin, Mouton de Gruyter, 2002.

- EL-CÜRCÂNÎ Abdulkâhir, *Delâilu'l-İ'câz*, (nşr. Muhammed et- Tancî), Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l- Arabî, 1995.
- DE SAUSSURE Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev. Berke Vardar), İstanbul, Multilingual, 1998.
- EL-FÂRÂBÎ Ebu'n- Nasr, *İhsâu'l- Ulûm*, (nşr. Osmân Muhammed Emîn), Mısır, Matba'atu's- Sa'âde, 1931.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Binâ'u'l- Muvâzî: Nazariyye fî Binâi'l- Kelime ve Binâi'l- Cümle*, Rabat, Dâr Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1990.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Lisâniyyât ve'l- Luğatu'l- Arabiyye: Nemâzic Terkîbiyye ve Delâliyye*, Rabat, Dâr Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1985.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Luğa ve'l- Bie*, Rabat, Menşûrâtü'z- Zaman, 2003.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Ma'ceme ve't- Tevsît: Nazarât Cedîde fî Kadâyâ'l- Luğati'l- Arabiyye*, Rabat, el-Merkezu's- Sekâfiyyu'l- Arabî, 1997.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Mu'cemu'l-Arabî: Nemâzic Tahlîliyye Cedîde*, 2. B., Rabat, Dâr Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1999.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *el-Mukârene ve't-Tahtît fî'l- Bahsi'l- Lisâniyyi'l- Arabî*, Rabat, Dâr Tubkâl li'n- Neşr: Dâru'l- Beyzâ, 1998.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *Ezmetu'l- Luğati'l- Arabiyye fî'l- Mağrib*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2010.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *Hivâru'l- Luğa*, (yay. haz. Hâfız İsmâîlî el-Âlevî), Rabat, Zâviyetu'l- Fen ve's- Sekâfe, 2007.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *Mu'cemu'l- Mustalahâti'l- Lisâniyye*, Lübnan-Beyrut, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2009.
- EL-FÂSÎ EL-FİHRÎ Abdulkâdir, *Zerrâtu'l- Luğati'l- Arabiyye ve Hendesetühâ: Dirâse İstikşâfiyye Edneviyye*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehîde, 2010.

- EL-MEHDÎ EL-MANSÛR Ahmet, “*en- Nazariyyetu't- Tevlîdiyyetu't- Tahvîliyye ve Tatbîkâtûha fî'n- Nahvi'l- Arabî*”, *Mecelletu Câmîati'l- Kudsi'l- Meftûha li-Ebhâs ve'd- Dirâsât*, S. 29, Yıl.2, 2013, ss. 323-344.
- EL-MUSÂ Nihâd, *Nazariyyetu'n- Nahvi'l- Arabî fî Dav'i Menâhici'n -Nazari'l- Luğaviyyi'l- Hadîs*, Amman, Dâru'l- Beşîr, 1987.
- ER-RÂCÎHÎ Abduh, *en-Nahvu'l- Arabî ve'd- Dersu'l-Hadîs: Bahs fî'l-Menhec*, Beyrut, Dâru'n- Nahdati'l- Arabiyye, 1986.
- FÂHÛRÎ Âdil, , *el-Lisaniyyetu't- Tevlîdiyye ve't- Tahvîliyye*, Beyrut, Dâru't- Talî'a, 1980.
- İBN ŞETÛH Âmir, *el-Cuhûdu'l- Lisâniyye inde Mâzin el-Va'r*, Kasdi Merbah Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cezayir, 2014.
- İMER Kâmile – Ahmet KOCAMAN – A. Sumru ÖZSOY, *Dilbilim Sözlüğü*, 2. B., İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- KARAAĞAÇ Günay, *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- KERİMOĞLU Caner, *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2014.
- King Faisal International Prize, Profesör *Abdulkâder el-Fâsî el-Fihri*, 2017, <http://kfip.org/ar/professor-abdelkader-fassi-fehri>, (09.06.2017).
- ÖZSOY A. Sumru – Ayla BALCI – Ümit Deniz TURAN, *Genel Dilbilim-I*, C. II, 3. B., (ed.) Sumru ÖZSOY, Zeynep ERK EMEKSİZ, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2012.
- ÖZSOY A. Sumru, “*Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış*”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1997, ss. 9-12.
- PELED Yishai, *Sentence Types and Word-Order Patterns in Written Arabic: Medieval and Modern Perspectives*, Leiden-Boston, Brill, 2009.
- RİFAT Mehmet, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları*, C. I, 5. B., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- ROSS John Robert, *Constraints on Variables in Syntax*, Massachusetts Institute of Technology, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cambridge, 1967.

- SPERLİCH B. Wolfgang, *Noam Chomsky*, (çev. Duygu Tekgül), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- UZUN N. Engin, *Anaizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul, Multilingual, 2000.
- VARDAR Berke, 'v.d', *XX. Yüzyıl Dilbilimi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- YAKÛT Ahmet Süleymân, *Fî İlmi'l-Luğati't- Tekâbulî: Dirâse Tatbikiyye*, İskenderiye, Daru'l- Ma'rifetü'l- Câmi'ıyy, 1975.
- YAKÛT Ahmet Süleymân, *Fî İlmi'l-Luğati't- Tekâbulî*, İskenderiye, Dâru'l- Ma'rifeti'l- Câmi'ıyye, 1985.
- ZEKERİYYÂ Mişel, *Buhûs Elsuniyye Arabiyye*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmi'ıyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1992.
- ZEKERİYYÂ Mişel, *el-Elsuniyyetu't- Tevlîdiyye ve't- Tahvîliyye ve Kavâidu'l- Luğati'l- Arabiyye*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmi'ıyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1986.
- ZEKERİYYÂ Mişel, *Mebâhis fi'n-Nazariyyeti'l- Elsuniyye fi Ta'lîmi'l-Luğa*, Beyrut, el-Müessesetü'l- Câmi'ıyye li'd- Dirâsât ve'n- Neşr, ve't- Tevzî', 1985.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hilal ÖZDEMİR
Tez Adı	Abdulkâdir el-Fâsî'nin Dilbilim Görüşleri ve Arap Dilbilimine Katkısı
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. İsmail GÜLER
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 19.06.2017

İmza :

